

Miroslav Jelenčić
Krasanka Majer Jurišić

Miroslav Jelenčić
 Hrvatski restauratorski zavod
 Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
 mjelencic@hrz.hr

Krasanka Majer Jurišić
 Hrvatski restauratorski zavod
 Služba za nepokretnu baštinu
<https://orcid.org/0000-0003-3157-9230>
 kmajer@hrz.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary
 communication
 Primljen / Received: 7. 3. 2025.

UDK: 726.033:[27-523.41(497.5 Zagreb)]
 DOI: <https://doi.org/10.17018/portal.2025.6>

Novi tragovi srednjovjekovnih struktura zagrebačke katedrale

SAŽETAK: U radu se izlažu rezultati recentno provedenih konzervatorsko-restauratorskih istraživanja zagrebačke katedrale koji upućuju na dosad nepoznate činjenice ili potvrđuju neke od prethodnih pretpostavki o povijesti njezine gradnje. Vrijedan su prilog detaljnijem poznavanju pojedinih faza te pridonose njihovim budućim sagledavanjima i vrednovanju. Uz jasnu potvrdu očuvanih struktura iz razdoblja prije treće četvrtine 13. stoljeća i vremena biskupa Timoteja, što je dosad u pravilu bila usuglašena vremenska odrednica današnje katedrale, multidisciplinarnim pristupom i primjenom više metoda istraživanja iznjedreni su i precizniji podaci o gotovo svim njezinim dijelovima. Ističu se dosad nepoznati srednjovjekovni arhitektonski elementi otkriveni u sakristiji i riznici, kao i potvrđeni romanički dijelovi zvonika. Predstavljeni su i grafiti, otkriveni u tornjićima uz svetište, srednjovjekovne strukture između zvonika, kao i tragovi starog pjevališta iz prve polovice 19. stoljeća, a iznova je otvorena tema nekadašnjeg triforija u svetišnom prostoru. Analizom svih nalaza sagledane su promjene u oblikovanju cjelokupnog prostora, uz posebnosti obrade građevnih elemenata, pri čemu se pobliže određuje datacija pojedinih materijala, a time i zidova i svodova. Tako su obogaćena naša saznanja o povijesti katedrale, od vremena osnivanja biskupije potkraj 11. stoljeća do stilskega restauriranja nakon potresa 1880. godine.

Ključne riječi: Zagreb, Kaptol, katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, srednji vijek, rano moderno doba, arhitektura, konzervatorsko-restauratorska istraživanja

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja koja je stručni tim Hrvatskog restauratorskog zavoda 2022. i 2023. godine proveo na katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i sv. Ladislava u Zagrebu rezultirala su nalazima iz starijih faza gradnje.¹ Ponajprije se namjeravalo iscrpno dokumentirati zatečeno stanje i ispitati slojeve naliča i žbuka, bez prevelikih očekivanja o novim podacima o povijesnim preinakama. Vodeći se mišlju kako je današnja katedrala rezultat stil-

skog restauriranja Hermana Bolléa koje se u stručnoj javnosti često opisuje kao korjenito, pretpostavljalo se da je zasigurno uvelike otežana, ako ne i sasvim dokinuta, mogućnost iščitavanja njezine slojevitosti.² Ipak, otkri-

¹ Jačine više potresa iz 2020. godine uzrokovale su znatne štete na katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava u Zagrebu. Istraživanja su provedena istovremeno s izvođenjem hitnih mjera konstrukcijske sanacije i evakuacije dijela inventara. Vidjeti: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. I–IV.

² Katedrala je tada dobila novo zapadno pročelje, a potom su ispred nje srušene i zidine s kulama te je sasvim izmijenjena percepcija njezina volumena i oblikovanja; Program Hermana Bolléa, graditelja prvostolne crkve zagrebačke, o obnovi te crkve, *Katolički list*, 11 (13. 3. 1884.), 84–95. Izvedeni radovi detaljno su zabilježeni u izvještajima, primjerice: HR-NAZG, AEM, kutija IV, 1883–1885, Izvještaj od 17. prosinca 1884. i kutija V, 1885–1888, Izvješće društva za dograđivanje prvostolne crkve u Zagrebu, o radu do konca 1885. godine; ali i u dnevnom tisku. O obnovi katedrale nakon potresa 1880. godine i revalorizaciji uloge H. Bolléa: ČORAK, 1988, 257–304; MARUŠEVSKI, 1987, 97–127; DAMJANOVIĆ, 2013, 133–187; DAMJANOVIĆ, 2013a, 385–408.

1. Otisak pečata zagrebačkog Kaptola iz 1297. godine (izvor: DOBRONIĆ, 1991)
Imprint of the seal of the Zagreb Chapter from 1297 (from: DOBRONIĆ, 1991)

veno je da uz zadržane i prezentirane starije strukture i dekorativne elemente postoje još neki, skriveni ispod neogotičkog sloja.³

Osim restauratorskog i građevinskog sondiranja te stratigrafske i oblikovne analize, u provedenim istraživanjima su korišteni i povijesni podaci iz arhivske građe i literature, kao i slikovni prilozi, a pronađeni materijali dodatno su laboratorijski ispitani. Određen im je sastav, vrsta i slojevitost te za neke i vremenski okvir.⁴ Novi nalazi utvrđeni su

za prostore sakristije i riznice, kao i za stupove, svodove i zidove, zajedno s apsidama, tornjićima sa stubištima i svetišnim prostorom, ali i za glavno pročelje i zvonike.

Katedrala

O najstarijoj fazi zagrebačke katedrale, one „Ladislavove“ iz razdoblja osnivanja biskupije potkraj 11. stoljeća, potom takozvane „predtatarske“ te „Timotejeve“ iz druge polovice 13. stoljeća, zaključno s početkom ranomodernog doba i obnovama u 17. stoljeću, postoji mnogobrojna literatura.⁵ Ipak, s obzirom na to da su prethodna sustavna arheološka i građevinska istraživanja izostala, velik dio podataka temeljen je na pretpostavkama.⁶ Ne zna se kad je točno počela gradnja katedrale, niti kako je u početku izgledala. Neki smatraju da je isprva korištena manja crkva koju je kralj Ladislav zatekao, a koja je bila upravo na istom mjestu (odnosno na mjestu zaključka današnjega južnog broda) ili u neposrednoj blizini.⁷ Nova katedrala je dovršena najkasnije do 1217. godine, kad ju je posvetio biskup Stjepan I., ali možda i ranije, jer su u njoj bili pokopani biskup Prodan, Dominik i Gothard.⁸ Pretpostavlja se da je bila trobrodna i troapsidalna, bez transepta, s pročeljem nad kojim su se izdizala dva masivna zvonika (sl. 1) te eventualno nešto kraća od današnje.⁹ Stradala je u 13. stoljeću, najprije u požaru 1222., a potom i u vrijeme provala Tatara koji su na područje Zagreba stigli 1242. godine. Smatralo se da je tada srušena do temelja. Iako su oštećenja svakako bila znatna, recentnim istraživanjima potvrđeni su očuvani stariji građevinski dijelovi pa biskup Stjepan II. zasigurno nije gradio katedralu sasvim iznova.¹⁰ Vjerojatno je započeo obnovu koja je nastavljena i u vrijeme biskupa Filipa.¹¹ Radovi su trajali do kraja 13. stoljeća, kad je zaslugom biskupa Timoteja izveden istočni dio

3 Valja istaknuti da bi se odgovori na pitanja o počecima gradnje i svim pratećim sadržajima zagrebačke katedrale kao biskupijskog središta zasigurno razjasnili i sustavnim arheološkim istraživanjima pa je nužno i nadalje predlagati njihovo provođenje. Trenutno se provodi georadarsko snimanje podnih struktura (tvrta CMprospection, Berlin). O dosadašnjim arheološkim istraživanjima u: DEANOVIĆ, 1963, 13–30; IVANDIJA, 1981, 1–13; KRMPOTIĆ, AZINović BEBEK, MAŠIĆ, 2025.

4 Rezultati sondiranja žbuka, naliča i građe sadržani su u: HRZ, MAJER JURIŠIĆ (priř.), 2023, sv. II. Ukupno je otvorena 451 sonda na površinama koje su s obzirom na potresna oštećenja bile dostupne (Matija Deak, Miroslav Jelenčić, Kristina Krulić, Krasanka Majer Jurišić, Lara Kreš, Ramona Mavar, Adela Filip, Bojan Braun, Josip Brekalo, Josip Demo, Antonija Gluhan, Željko Hnatjuk, Ivana Jerković, Dean Pajić i Fani Župan, uz vanjske suradnike: Nika Knežević, Ana Mlinarić, Tomica Paradi, Luka Ružić Stasiow i Klara Tuđa). Laboratorijske analize (određivanje pigmenta, veziva i sastava materijala, izrada mikropresjeka i određivanje stratigrafije) obavljene su u Prirodoslovnom laboratoriju HRZ-a (Domagoj Mudronja, Ana Bogi, Mirjana Jelinčić, Margareta Klofutar), dok su ispitivanja starosti uzoraka žbuka i organskog materijala (drva, ugljena i trstike) metodom radioaktivnog ugljika ¹⁴C provedena u Laboratoriju za mjerenje niskih radioaktivnosti Instituta Ruđer Bošković (Jadranka Barešić, Ines Krajcar Bronić i Andreja Sironić), HRZ, MAJER JURIŠIĆ (priř.), 2023, sv. IV.

5 Primjerice, stariji rukopisni 'biografi' zagrebačke katedrale - Rafael Levaković, Ivan Gorički, Benedikt Vinković, Ivan Tomko Mrnavić, Pavao Ritter Vitezović i Tomo Kovačević (ŠOUREK, 2025) te KRČELIĆ, (1770) 1994; KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856; TKALČIĆ, 1885; WEISS, 1860; SZABO, 1929, 65–77; IVANDIJA, 1948; KARAMAN, 1963, 1–46; DEANOVIĆ, 1988; Z. HORVAT, 1980, 67–98. Za potrebe ovoga rada, u tekstu se sažeto donose samo povijesni podaci ključni za tumačenje nalaza provedenih istraživanja građevinskih struktura, a detaljan povijesni pregled vidjeti u: HRZ, BUDAK, 2023, 21–70.

6 SZABO, 1929, 71; DEANOVIĆ, 1988, 11.

7 Usporediti mišljenja u: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 2; TKALČIĆ, 1885, 3–6; SZABO, 1929, 68; IVANDIJA, 1948, 36–42; DEANOVIĆ, 1988, 18–20; FILIPEC, 2015, 332.

8 Više u: HRZ, BUDAK, 2023, sv. I, 28.

9 Nije međutim poznata dovršenost pojedinih dijelova katedrale. Lađe su vjerojatno imale isti omjer širine, kao i danas, 3 : 2, a apside su bile polukružne ili upisane. Takav izgled katedrale dijelom odgovara i prikazu na pečatu iz vremena biskupa Mihalja, 1297. godine, IVANDIJA, 1948, 61–64; KARAMAN, 1963, 9–10; DEANOVIĆ, 1988, 20–21. Raspravu o vjerodostojnosti prikaza sažima MARUŠIĆ, 2025.

10 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (priř.), 2023, sv. I, 224–246. Na isti zaključak upućuje i HRZ, BUDAK, 2023, sv. I, 29–30.

11 HRZ, BUDAK, 2023, sv. I, 30–32, također DOBRONIĆ (ŠANJEK ?), 1995, Stjepan II., 43–45; DOBRONIĆ, 1995, Filip, 47–59.

današnje katedrale s poligonalno zaključenim apsidama prostranoga središnjeg svetišta i dvjema bočnim kapelama. Unutrašnjost je dodatno ukrašena zidnim slikama i natpisima te iznova opremljena oltarima. Izrijeком je zapisano da je bila prekrasna i da su velika sredstva uložena u radove.¹² Tada je sa sjeverne strane preuređena i dvokatna sakristija,¹³ a s južne ranogotička struktura uz koju je formirana kapela sv. Stjepana.¹⁴

Od vremena biskupa Augustina Kažotića pretpostavlja se postupno napuštanje prethodnog bazilikalnog i formiranje dvoranskog tipa trobrodne katedrale, s time da su lađe punu visinu dobile do sredine 15. stoljeća.¹⁵ Novi izgled unutrašnjosti katedrale definiran je opsežnim radovima potkraj 15. i početkom 16. stoljeća, u vrijeme biskupa Osvalda Thuza i Luke Baratina. Izveden je novi, viši svod u svetištu, naručuje se oprema, ostakljuju prozori, dovršavaju svodovi, postavljaju krovovi i podiže se visoka korska pregrada.¹⁶ Nakon toga, osim popravaka oštećenja koja su katedrali nanijeli vojnici kralja Ferdinanda 1529. godine, zbog sve veće opasnosti od Osmanlija, sva je pozornost usmjerena na izgradnju kula i zidina oko katedrale, pri čemu je 1510. godine srušena crkva sv. Emerika.¹⁷

Srednjovjekovna faza zagrebačke katedrale zapravo je trajala sve do 17. stoljeća i velikih požara u kojima je iznova stradala. Za radove i popravke koji su uslijedili u najvećoj je mjeri bio zaslužan majstor Ivan Alberthal, dijelom zadržavajući prethodnu koncepciju prostora i oblikovanja.¹⁸ Potom je unutrašnjost raskošno opremljena,¹⁹ no već je biskup Vrhovac razmatrao veća preuređenja unutrašnjeg prostora na poticaj kanonika Emerika Karla Raffaya i prema nacrtima Alessandra Morettija i Andree

Meninija.²⁰ I tijekom 19. stoljeća su nastavljeni naponi za promjenama u duhu tadašnjega vremena,²¹ a katedrala je cjelovito stilski restaurirana nakon potresa 1880. godine.²²

ZVONICI, ZAPADNO PROČELJE KATEDRALE I GALERIJA

Uz prevladavajuće mišljenje kako je „predtatarska“ katedrala građena tijekom 12. stoljeća,²³ čemu u prilog ide i do danas zadržana ranosrednjovjekovna prostorna shema zvonika,²⁴ sondiranjem su potkrijepljene teze da je to ipak moglo biti i nešto ranije, ili su pri gradnji korišteni temelji neke postojeće starije crkve.

U donjem dijelu zapadnog zida sjevernog zvonika, u vapnenoj žbuci sljubnice između kamene građe, pronađen je komadić drva iz 11. stoljeća,²⁵ što dijelom odgovara i nalazima fragmenata menze s križevima i kapitela koji su već ranije također datirani u 11. i 12. stoljeće, u vrijeme neposredno nakon osnivanja biskupije.²⁶ O naknadnim radovima svjedoče pak tri uzorka ugljena iz žbuke na južnom, zapadnom i sjevernom zidu prizemlja tog zvonika, od kojih su dva su datirana u 14. stoljeće, a jedan u prvu polovicu 15. stoljeća.²⁷ Također je u 14. stoljeće datiran i komadić drva iz žbuke između klesanica južnog zida stubišta,²⁸ a iz istog vremena bi prema oblikovanju mogla biti i dva manja klesana okvira vrata koja se ulazi u prve dvije etaže.²⁹

U južnom zvoniku su krajem 19. stoljeća izvedene radikalne pregradnje što je otežalo istraživanja pa je utvrđeno tek nekoliko nalaza starijih slojeva. Na ulazu iz južne lađe u prezidani prizemni prostor, dokumentiran je stari drveni trn u koji je nekada bio sidren okov u kamenu dovratnik. Jednako kao i dva pronađena organska uzorka iz žbuke

12 IVANDIJA, 1948, 81–89; DEANOVIĆ, 1998, 41–42; DOBRONIĆ, Timotej, 1995, 65–80.

13 Usporediti dalje u tekstu o vremenu gradnje i Timotejevom uređenju sakristije.

14 Za kapelu sv. Stjepana smatra se da ju je dao sagraditi biskup Stjepan II. u 13. stoljeću, ili da je građena prema sredini 14. stoljeća. Više u: DEANOVIĆ, 1960, 67–84; DEANOVIĆ, 1995; VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, 2000, 50–51, dok će recentna istraživanja, koja su provele Suzana Damiani, Nives Maksimović i Ivana Tomas, možda ponuditi i preciznije odgovore.

15 Usporediti razlike u mišljenjima: Z. HORVAT, 1980, 67–98 i DEANOVIĆ, 1988, 56–63. Moguće je da su radovi ipak počeli i kasnije, u vrijeme Jakova iz Piacenze ili Stjepana III. Kanižaja, pa Eberharda. LUKINOVIĆ, 1991, 10–11; LÖVEI, 2000, 62. Sličnosti u koncepciji (kao i u nekim elementima arhitektonske plastike) svakako pokazuje i crkva sv. Marije Zaštitnice na Ptujskoj Gori iz prve polovice 15. stoljeća, gdje je na prostoru Slovenije prvi put ostvaren koncept dvoranskoga trobrodnog prostora. KOMELJ, 1973, 182.

16 DEANOVIĆ, 1988, 62–68; DOBRONIĆ, 1991, 59; LUKINOVIĆ, 1995, 211–216.

17 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 7; R. HORVAT, 1941, 6; DEANOVIĆ, 1988, 66–70. S popravcima šteta iz 1529. počeo je Gašpar Stanković, a radovi su dovršeni do 1591. godine. KRČELIĆ, 1994, 313.

18 HORVAT-LEVAJ, 2025. i ondje navedena literatura.

19 O baroknoj opremi katedrale primjerice: DEANOVIĆ, 1988, 80–86; ŠOUREK, 2005, 327–310; ŠOUREK, 2016, 161–189.

20 RZK, KOCIJANIĆ, 1943. – 1959., rukopis; IVANDIJA, 1948, 187–190; ŠOUREK, 2024, 63–88.

21 Te su promjene uključile i radove 1830-ih za biskupa Alagovića te sredinom 19. stoljeća u vrijeme nadbiskupa Haulika, dok je cjeloviti program neogotizacije osmišljen i proveden potkraj 19. i početkom 20. stoljeća u vrijeme nadbiskupa Mihalovića i poslije Posilovića, na poticaj i zalaganje Ivana Krstitelja Tkaličića, Ise Kršnjavoga i Franje Račkog, uz podršku članova posebnog odbora za obnovu prvostolnice. KOŽUL, 2006, 73–126; DAMJANOVIĆ, 2025.

22 O značenju i razmjerima intervencija potkraj 19. stoljeća te nakon potresa 1880. godine vidjeti: MARUŠEVSKI, 1986, 148–151; MARUŠEVSKI, 1987, 97–127; ČORAK, 1988, 257–304; ŠAŠKO, 2006, 287–313; DAMJANOVIĆ, 2013, 133–187; DAMJANOVIĆ, 2022, 335–340.

23 DEANOVIĆ, 1988, 20–23. Vidjeti: IVANDIJA, 1948, 36–77; KARAMAN, 1963, 9–10.

24 Usporediti primjere tlocrta romaničkih i ranogotičkih katedrala u Mađarskoj (Veszprém, Esztergom, Alba Iulia, Kalocsa, Eger). SZAKÁCS, 2006, 214–218.

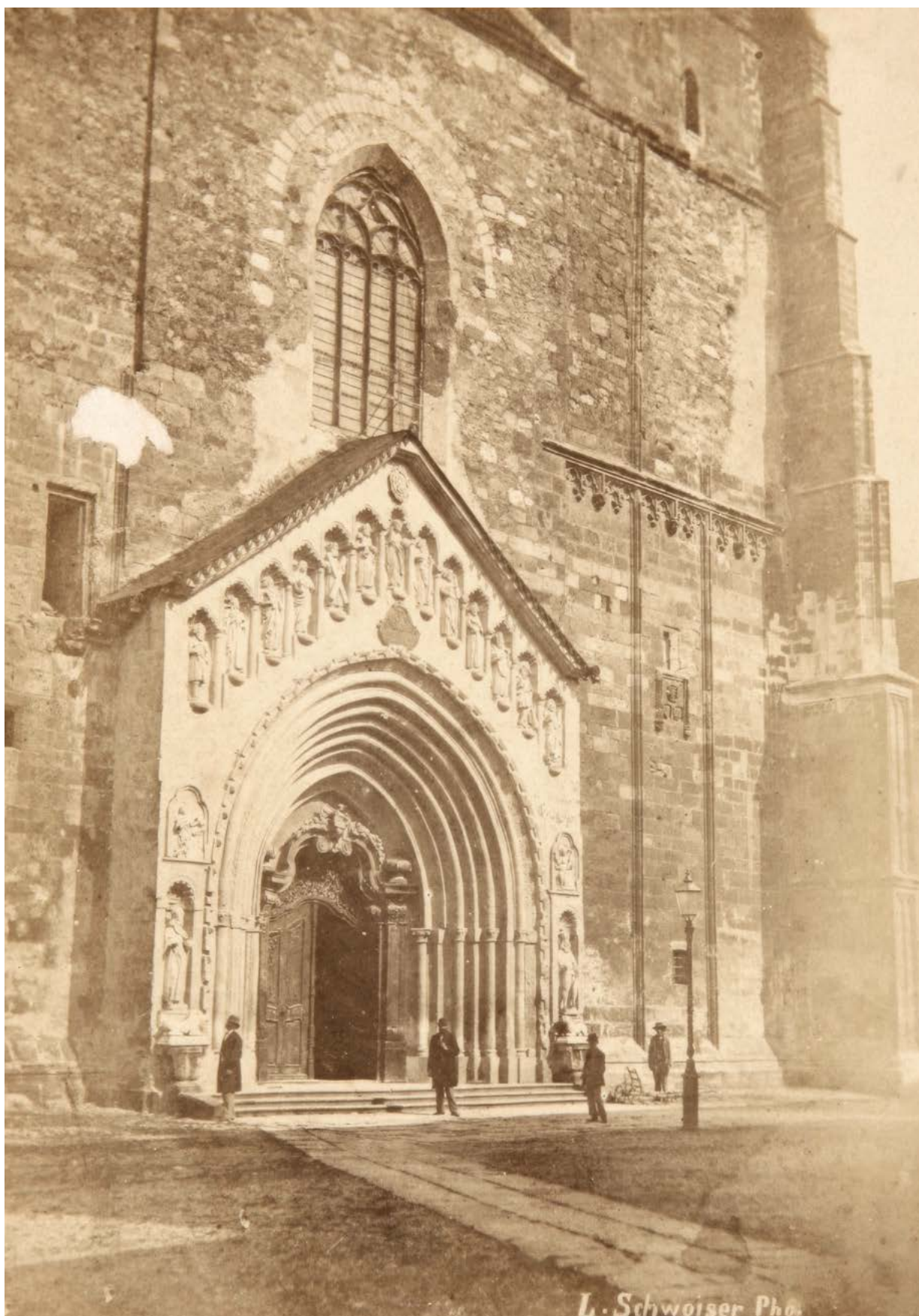
25 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8369.

26 DEANOVIĆ, 1988, 18–19; STOŠIĆ, 1994, 107; GOSS, 2007, 109.

27 Dokumentacija HRZ-a, lab. izv. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9045; uzorak Z-9046 i uzorak Z-9044.

28 Dokumentacija HRZ-a, lab. izv. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9043.

29 Portali su vidljivi i na Bolléovu crtežu s kraja 19. stoljeća (sl. 4). RZK N 50/2 i RZK N 50/3.

2. Vinkovićev portal i dio zapadnog pročelja katedrale prije obnove potkraj 19. stoljeća (MGZ, zbirka fotografija zagrebačkih vizura, f. 4859a-13)

Vinković's portal and part of the western façade of the cathedral before its renovation at the end of the 19th century (MGZ, collection of photographs of Zagreb, f. 4859a-13)

između kamene građe sjevernog zida, datiran je u 14. stoljeće.³⁰ Pronađen je i otvor ulaza u staro stubište koje je izvorno bilo formirano u debljini zida.³¹ Formiranjem današnjeg stubišta u središnjem dijelu južnog zvonika krajem 19. stoljeća, i naknadnom ugradnjom lifta, na svim su etažama do razine pjevališta zidovi zaravnani većim brojem glaziranih crjepova, a pri većim prezidavanjima su ugrađene i višestruko profilirane srednjovjekovne kamene spolije.³²

Datacija većine uzoraka u prizemlju i prvoj etaži oba zvonika okvirno odgovara razdoblju biskupovanja Augustina Kažotića, Ladislava iz Kabola i Jakoba iz Piacenze, za koje je i zabilježeno da su vodili radove na katedrali početkom 14. stoljeća,³³ kao i razdoblju Stjepana III., čiji je klesani grb bio ugrađen u zapadno pročelje južnog zvonika.³⁴ Do prekida gradnje, ali vjerojatno i do raznih šteta i rušenja, zasigurno je došlo u sukobima Kaptola i Gradeća,³⁵ no ubrzo nakon toga biskup Eberhard poduzima opsežne radove na katedrali. Nažalost, zvonici su ubrzo iznova stradali, a i sam Bollé navodi da su već 1529. godine nažalost „razoreni po Nikoli Thurnu zapovjedniku španjolskih pomoćnih četa“.³⁶

Između zvonika nalazi se glavni ulaz u katedralu. Kako je nekad bio oblikovan, ili kako je isprva izgledalo glavno pročelje, ne znamo. Tek je na karti *Tabula Hungariae* iz 1528. godine, kao i na crtežu koji je za vojne potrebe izradio Nicolo Angiolini sredinom 16. stoljeća, nad portalom katedrale shematski naznačen prozor kružnog oblika, vjerojatno rozeta.³⁷ Potvrđivanju takvoga izgleda ipak valja pristupiti s oprezom. Pouzdaniiji je prikaz katedrale na grafici objavljenoj u *Manuale parochorum* iz 1690. godine, ali tada su već bile izvedene neke preinake na pročelju, a izvorni romanički elementi potpuno su zamijenjeni gotičkim.³⁸ Na vrlo detaljnom akvarelu Enrica Nordija i Friedricha von Schmidta, kao i na starim fotografijama

3. Djelomično odzidan prozor u podu pjevališta preko kojega se vidi otisak svoda pjevališta iz vremena biskupa Alagovića (arhiva HRZ-a, sondirali: M. Jelenčić, M. Deak, snimka: K. Gavrilica, 2024.) Partially bricked-up window in the choir floor through which the imprint of the choir vault from the time of Bishop Alagović can be seen (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić, M. Deak; photo: K. Gavrilica, 2024)

(sl. 2) iz vremena prije 1880. godine, u središnjoj osi pročelja vidljiv je polukružni rasteretni luk iznad velikog prozora³⁹ podijeljenog šprljcima na četiri dijela i s bogatim mrežištem s motivom ribljeg mjehura. Moguće je da je taj luk upravo ostatak ili preinaka svijetlog otvora kružnog prozora.⁴⁰ Na istim se prikazima mogu uočiti i jasne razlike u strukturi kamene građe, ali i razlike između starijih i onih naknadno dozidanih dijelova i dekorativnih elemenata. Razaznaje se i da je izvorna, romanička, čvrsta i masivna struktura zidnog plašta pročelja i zvonika u gotičkom razdoblju dobila profilirane razdjelne vijence s trolisnim slijepim lukovima, ljljanima i maskeronima te vertikalnu raščlambu polustupovima.⁴¹ Uz to je vidljiv i Vinkovićev portal koji je 1640-ih godina klesao Kozma Müller, a pri tom je zadržao pojedine elemente prethodnog.⁴² Za taj se stariji portal pretpostavlja da je morao biti niži, vjerojatno i uži od Vinkovićeve, a nad njim se nalazila spomenuta velika romanička rozeta.⁴³

30 Dokumentacija HRZ-a, lab. izv. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9042 i uzorak Z-9041; lab. izv. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9040.

31 Stubište je dokumentirano na nacrtima katedrale iz 18. i 19. stoljeća, nakon čega je zazidano; HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8434.

32 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 376. Spolije su možda dio klesanih kamenih okvira starijih otvora s glavnog pročelja.

33 ŠANJEK, bl. Augustin Kažotić, 1995, 95–100; DOBRONIĆ, Ladislav iz Kabola, 1995, 103–114; DOBRONIĆ, Jakob iz Piacenze, 1995, 117–119. Usporediti i bilj. 45.

34 DOBRONIĆ, Stjepan III., 1995, 129–135; LÖVEI, 2000, 62.

35 Najžešći su se sukobi zbili u vrijeme biskupa Ivana Smila i njegova nasljednika Ivana Šipuškoğa, HRZ, BUDAK, 2023, sv. I, 39–40.

36 Program Hermana Bolléa, graditelja prvostolne crkve zagrebačke, o obnovi te crkve, *Katolički list*, 11 (13. 3. 1884.), 84–95.

37 DEANOVIĆ, 1988, 57.

38 Najvećim dijelom to je vjerojatno učinjeno potkraj 14. stoljeća, u vrijeme biskupa Eberharda, ali možda još i prije, za biskupa Kanižaja ili Pavla Horvata. Dio radova izveden je i nakon spomenutih razaranja iz 1529. godine. O pročelju katedrale u 14. i 15. stoljeću detaljno u: IVANDIJA, 1948, 104–135.

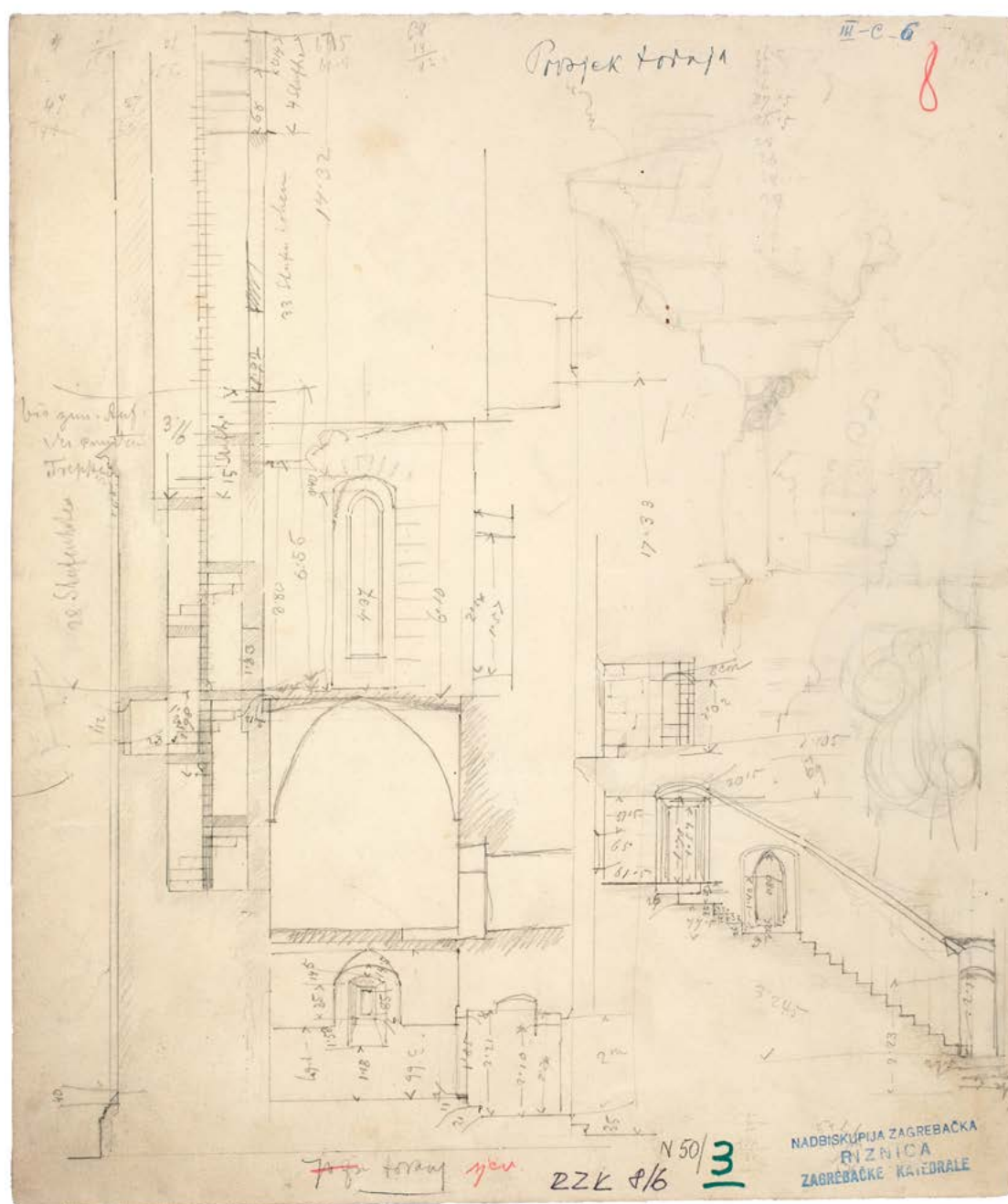
39 U oblikovanju prozora prepoznat je utjecaj praških klesara. DEANOVIĆ, 1988, 57.

40 WEISS, 1859 (broj 10), 260–262; KARAMAN, 1963, 31–33; Z. HORVAT, 1980, 89.

41 O različitosti dojma masivne zidane strukture donjih zona prizemlja i zvonika te naknadne gotike dekoracije izvedene u duhu parlerske radionice, u: IVANDIJA, 1948, 64–68.

42 TKALČIĆ, 1885, 46–47; WEIS, 1860, 27; IVANDIJA, 1944, 635–657.

43 Zaključak je donesen nakon što je pri Bolléovoj ugradnji novog portala 1901. godine, pronađen ostatak prozora u građi luka nad

4. Skica presjeka sjevernog tornja, s iscrtanim stubištem i profiliranim kamenim okvirima vrata, vjerojatno H. Bollé (RZK N 50/3)
Sketch of a cross-section of the north tower with a staircase and profiled stone door frames, probably by H. Bollé (RZK N 50/3)

Sondiranjem površina unutarnje strane glavnog pročelja pokušalo se pronaći neke tragove tih starijih otvora, no u središnjem je dijelu utvrđen samo širok i visok raste-retni luk između portala i rozete, formiran tijekom radova

potkraj 19. stoljeća, kad je veći dio pročelja i prezidan.⁴⁴ Na krajnjim dijelovima unutarnje strane pročelja, uz zvonike, i na sjeverozapadnoj peti svoda iznad pjevališta, očuvana je stara građa, mjestimično zaravnana žbukom, a analizirani uzorci su okvirno datirani u 14. stoljeće.⁴⁵ Ti su dijelovi u najstarijem sloju ličeni žutim okerom i vremenski

ulazom. Njegova je profilacija vrlo slična onoj kakvu su praški majstori izveli na prozorima sjeverne lađe, a s obzirom na poziciju gdje se nalazio određena je visina srednjovjekovnog portala. RZK N 50/12; FRANIĆ, 1934, 377. Rekonstrukciju mogućeg izgleda romaničkog pročelja, nalik na ono crkve sv. Jakova u Lébény, donosi IVANDIJA, 1948, 67–68.

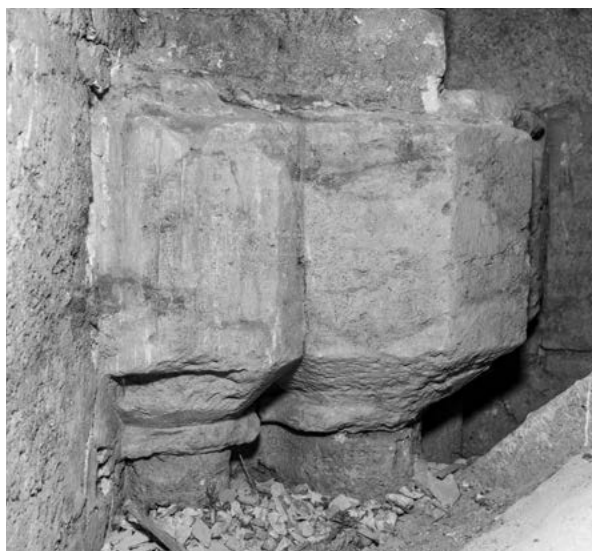
44 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 364, 369.

45 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 365, 368, 369, 370; sv. IV, uzorak Z-8431; uzorak Z-8437. Na zahvate u 14. st. upućuju i anžuvinški grb s pročelja te onodobni klesarski znakovi, FRANIĆ, 1934, 271; KARAMAN, 1963, 24.

5a. Kapiteli svežnjastih polustupova u sjeverozapadnom kutu ispod poda pjevališta, otkriveni tijekom istraživanja (arhiva HRZ-a, sondirali: M. Jelenčić, T. Paradi, M. Deak, snimka: K. Gavrilica, 2024.)

Capitals of compound half-columns in the northwest corner below the choir floor, discovered during research (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić, T. Paradi, M. Deak; photo: K. Gavrilica, 2024)

5b. Kapiteli svežnjastih polustupova u jugozapadnom kutu ispod poda pjevališta, otkriveni tijekom istraživanja (arhiva HRZ-a, sondirali: M. Jelenčić, T. Paradi, M. Deak, snimka: K. Gavrilica, 2024.)

Capitals of compound half-columns in the southwest corner below the choir floor, discovered during research (HRZ Archive, probe: M. Jelenčić, T. Paradi, M. Deak, photo: K. Gavrilica, 2024)

6. Konzola s „lisnatom glavom“, u sjeverozapadnom kutu iznad poda pjevališta (snimka: M. Jelenčić, 2025.)

Console with a 'leafy head' in the northwest corner above the choir floor (HRZ Archive, M. Jelenčić, 2025)

7. Konzola svežnja stupova u jugoistočnom kutu pjevališta, u visini iznad vrata južnog tornja (izvor: WEISS, 1859)

Console of a compound half-columns in the southeast corner of the choir above the door of the southern tower (from: WEISS, 1859)

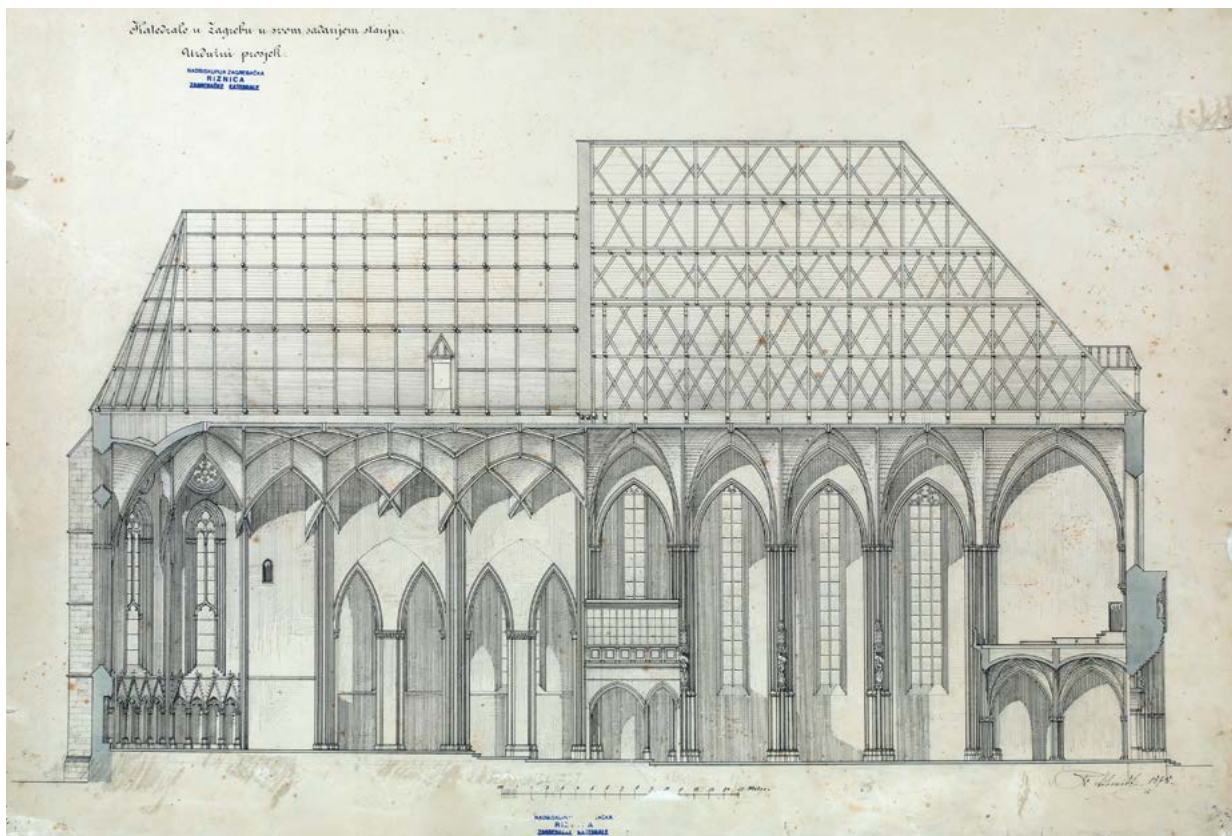
odgovaraju razdoblju biskupa Ladislava iz Kabola, kada je, prema arhidakonu Ivanu, gradnja katedrale uznapredovala.⁴⁶ Potom se žuti oker ponavlja i u idućem bojanom sloju,⁴⁷ na dijelovima građenima u vrijeme biskupa Eber-

harda kojem se pripisuje uloga u dovršenju i povišenju katedrale, kao i promjeni oblikovanja. Smatra se i da je on praške Parlere angažirao upravo do visine zaključnog vijenca ispod galerije glavnog pročelja.⁴⁸

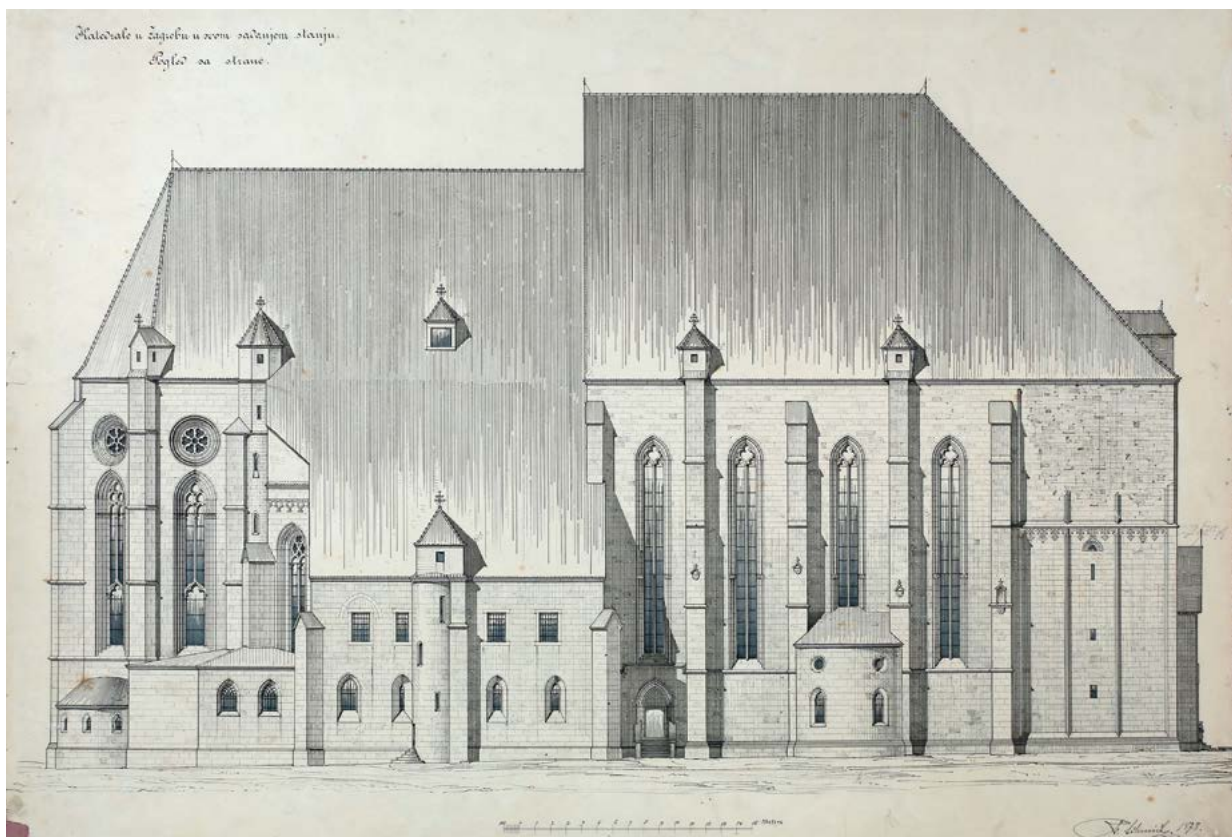
⁴⁶ DOBRONIĆ, Ladislav iz Kabola, 1995, 103–113.

⁴⁷ MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025.

⁴⁸ A. HORVAT, 1959, 245–264; A. HORVAT, 1960, 13–32; DEANOVIĆ, 1988, 57. O pronađenim kamenim ulomcima iz vremena biskupa

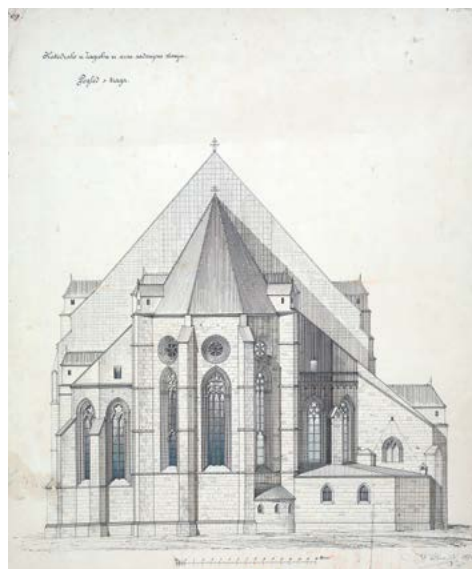
8a. Uzdužni presjek zagrebačke katedrale, stanje prije obnove, arhitekt Friedrich von Schmidt, 1878. godine (RZK N 13)
Longitudinal section of the Zagreb cathedral before renovation, architect Friedrich von Schmidt, 1878 (RZK N 13)

8b. Sjeverno pročelje zagrebačke katedrale, stanje prije obnove, arhitekt Friedrich von Schmidt, 1878. godine (RZK N 10)
North façade of the Zagreb cathedral before renovation, architect Friedrich von Schmidt, 1878 (RZK N 10)

8c. Poprečni presjek zagrebačke katedrale, stanje prije obnove, arhitekt Friedrich von Schmidt, 1878. godine (RZK N 11)
Cross-section of the Zagreb cathedral before renovation, architect Friedrich von Schmidt, 1878 (RZK N 11)

8d. Začelje zagrebačke katedrale, stanje prije obnove, arhitekt Friedrich von Schmidt, 1878. godine (RZK N 14)
Back of the Zagreb cathedral before renovation, architect Friedrich von Schmidt, 1878 (RZK N 14)

Akvarelirani crtež glavnog pročelja E. Nordija prikazuje i niz većih i manjih otvora formata uspravnog pravokutnika. Sličan srednjovjekovni prozorski otvor je utvrđen sondiranjem i ispod poda današnjega pjevališta. Nalazi se u južnom zidu stubišta sjevernog zvonika (sl. 3), okrenut prema ulaznom prostoru katedrale.⁴⁹

Još su neki nalazi otkriveni u prostoru ispod poda današnjega pjevališta, iznad peta svoda ulaznog prostora. U jugoistočnom i sjeveroistočnom kutu su očuvani srednjovjekovni svežnjasti polustupovi, razgrađeni u gornjem dijelu. Isti se polustupovi nalaze i na suprotnoj strani, uz unutrašnji zid pročelja, ali imaju i kapitele. Kapiteli su rustično obrađeni, no različitog oblikovanja i dimenzija (sl. 5a i 5b).⁵⁰ Sjeverozapadni su vitkiji i izduženiji, čaškastog oblika, dok su jugozapadni masivniji, u osnovi prizmatični, jako ukošenih donjih dijelova.⁵¹ Danas nad

njima stoji opekom dozidana baza za grede drvenog poda Bolléova pjevališta. Na gornjem dijelu nisu utvrđeni tragovi svodnih rebara pa je moguće da se u srednjem vijeku na te kapitele oslanjala neka građevinska struktura, galerija između zvonika,⁵² o kojoj za sada nema pisanih izvora. Svjetlo na tu strukturu dopiralo bi kroz onaj prozor pronađen 1901. godine, a s obzirom na to da je izmaknut iz osi pročelja, njegova pozicija sugerira i da su na istoj visini bila barem dva ili cijeli niz prozora.⁵³

Iznad poda današnjeg pjevališta, u jugozapadnom i sjeverozapadnom kutu uz pročelje, ugrađene su profilirane konzole na koje se dalje iznova oslanjaju svežnjasti polustupovi, sve do kapitela o koje su uprta rebra svoda. Sjeverozapadna konzola postavljena je niže, gotovo u razini hodne plohe pjevališta. Jako je oštećena, no mogu se razaznati dijelovi ljudske glave, nosa i očiju, kao i povijena i razigrana kosa i brkovi (sl. 6). Nalik je na „lisnate maske“ i kapitele koje su u vrijeme biskupa Eberharda klesali praški majstori.⁵⁴ Jugozapadna je konzola ugrađena otprilike tri metra više. Raskošnija je (sl. 7), oblim

Eberharda vidjeti i: VALENTIĆ, 1969, 24–25.

49 Jednostavni klesani okvir prozora ima oblik uskog, izduženog pravokutnika, sa skošenim stranicama, visine svijetlog otvora 36 cm, a visine okvira 58 cm. Nalazi se na oko sedam metara od tla i izmaknut je iz središnje osi južnog zida sjevernog zvonika prema zapadu. Otvor je prezidan opekama formata 29 x 15 x 6 cm, slaganim u redove jedna iznad druge.

50 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 371. Kapiteli se nalaze na oko 135 cm ispod razine poda pjevališta, unutar svodnih peta. Oni sjeverni nalik su na kapitele stupova središnje lađe (visine su 22 cm, s donje strane im je prsten polukružnog presjeka visine 4 cm, a s gornje poligonalna ploča visine 8 cm), dok su južni svakako stariji (gornji dio u obliku prizme je visine 22 cm, donji ukošeni dio nad polukružnim prstenom 7 cm, a prsten na spoju s tijelom polustupova 3,5 cm).

51 Slično oblikovanje imaju i kapiteli u romarskoj crkvi na Ptujskoj gori, građenoj od kraja 14. do početka 15. stoljeća. KOMELJ, 1969, 14 i 21; PESKAR, 2011, 73–112.

52 Na mogućnost neke starije strukture između zvonika dodatno upućuje i pozicija starih vrata u sjevernom zidu južnog zvonika, vidljivih na presjeku katedrale F. von Schmidta iz 1878. godine (RZK N 13). Učrtana su tik do zapadnog pročelja i imaju klesani kameni okvir srednjovjekovne profilacije (sl. 8a). Ne odgovaraju razini poda Alagovićeva pjevališta, već su od njega viša su za čak četiri stube. No, ta bi razina mogla odgovarati smještaju neke prethodne galerije (drvene ili zidane, možda uske s obzirom na izmak vrata iz središnje osi zida), za što valja potražiti i druge dokaze.

53 FRANIĆ, 1934, 377.

54 Usporediti i konzole iz hodnika minoritskog samostana u Ptuj, KOMELJ, 1973, 62, 65–66; BALOG, 2010, 16 čiji je utjecaj bio mnogo širi, CEVC, 1978, 441–448.

prstenima podijeljena u dva niza između kojih je gusto prepleteno lišće pa je možda dio obnove zapadnog pročelja nakon 1529. godine.⁵⁵

Nekoliko sondi potvrdilo je i tragove pjevališta biskupa Alagovića iz 1830. godine.⁵⁶ U prizemnoj zoni su na bočnim zidovima ulaznog prostora otkriveni zazidi središnjih konzola, a u dijelu između Bolléova svoda prizemlja i poda pjevališta, na južnom zidu sjevernog zvonika dokumentirani su otisci lukova.⁵⁷ Na pročelnom zidu, također na visini koja je danas ispod kote poda pjevališta, uočena su veća prezidavanja (vjerojatno iz vremena zamjene baroknog portala potkraj 19. stoljeća) te su dokumentirani i stari klesanci, iskorišteni za formiranje nadvoja nad novim ulazom.⁵⁸

ISTOČNI DIO KATEDRALE: SVETIŠNI PROSTOR I BOČNE KAPELE

Iako izgledom upućuju na srednjovjekovno razdoblje, svi današnji svodovi istočnog dijela katedrale, i križno-rebrasti nad travejima kvadratičnog tlocrta i oni radijalno-rebrasti u poligonalnim apsidama, ipak su iz vremena obnove nakon potresa 1880. godine. Na to upućuju njihova polja građena opekama s kraja 19. stoljeća (sl. 13b), i kamena rebra klesana tako da su ponavljane srednjovjekovne profilacije (jednostavnije kruškolike i dvostruko konkavne te složenije, razvedene i bogatije profilirane kruškolike, kao i one s parom torusa, između kojih je trokutasto prelomljena traka), no bez tragova starih žbuka i naliča, a izostaju i klesarske oznake, kako je to slučaj u zapadnom dijelu katedrale.⁵⁹ Krajem 19. stoljeća izgrađeni su i sasvim novi stupovi svetišta (također bez završnog žbukanja i ličenja) i izidani su vrhovi apsida iznad prozora (sl. 10). Preinačen je, odnosno zamijenjen, veći dio arhitektonske plastike pa su od starih struktura u pravilu zadržani samo pojedini dijelovi zidnog plašta, poštujući tlocrtnu shemu zacrtanu u vrijeme biskupa Timoteja.⁶⁰ Nije međutim za sada poznato tko su i odakle su došli majstori graditelji i klesari zaslužni za takav građevinski pothvat.⁶¹ Novi, po-

ligonalni oblik su dobili i svetište i kapele u zaključcima bočnih lađa, a debljine njihovih zidova, kao i prostorne proporcije, u pravilu odgovaraju srednjovjekovnom načelu konstruiranja.⁶² Istovremeno su izgrađeni i cilindrični tornjići sa stubištima, formirani na spojevima središnje apsida i bočnih apsida koje su opremljene novim oltarima, a u svakoj je postavljena piscina. Na zidovima svetišta, kao i u južnoj kapeli, bile su gotičke niše kamenih okvira koje su poslije preoblikovane, posljednji put u Bolléovom stilskom restauriranju, pri čemu se vrlo vješto imitirala ne samo struktura i oblik nego i način zidanja.⁶³

Unatoč opsežnim neogotičkim promjenama, istraživanjima su na različitim površinama istočnog dijela katedrale mjestimično ipak utvrđeni svjetlocrveni i toplo-žuti žbukani slojevi iz starijih razdoblja: na južnom zidu svetišta (u zoni iznad vijenca), na zapadnom zidu prizemlja sjevernog zvonika, u nišama južne apsida, u tornjićima uz svetište, ali i između klesanaca kojima su građeni istočni stupovi središnje i polustupovi sjeverne lađe.⁶⁴ Slična im je i žbuka na kojoj je izveden srednjovjekovni zidni oslik južnog zida južne lađe s prikazom dijela prizora „Kušnja gorkom vodom“⁶⁵ te ona kojom su vezani kameni elementi zaključka sjeverne apsida, datirana u drugu polovicu 13. stoljeća.⁶⁶

43; DOBRONIĆ, 1995, Timotej, 78. O primjeni metode triangulacije (inovativne za to vrijeme) pri projektiranju svetišnog dijela, vidjeti u: DEANOVIĆ, 1988, 42.

62 Debljina zidova iznosi oko 130 cm, a širina svetišta je oko 1320 cm, što gotovo idealno odgovara omjeru 1/10. Priručnici s općim pravilima gotičke gradnje *Unterweisungen* Lorenza Lechlera (1516.), *Von des Chores Maß und Gerechtigkeit* (oko 1500.) i *Wiener Werkmeisterbuch* (1400. – 1450.) navode da je debljina zidova i kontrafora uvjetovana širinom svetišta u omjeru 1 : 10, iako su prisutni i drugi omjeri, ovisno o graditelju i vrsti materijala kojim se zida. Ta pravila najvjerojatnije vrijede za katedrale i najveće gotičke crkve. Više u: HUERTA, 2012, 165; BEREČKI, 2022, 671–689. Također, debljina zida od oko 130 cm odgovara otprilike i debljini od četiri kraljevske stope (*pied de roi* = 32,5 cm), kakve su inače primjenjivali cisterciti na svojim gradnjama, Z. HORVAT, 1989, 60–62, a isti je omjer 1/10 širine svetišta i širine zidova Zorislav Horvat prepoznao i opisao na dimenzijama kasnogotičke crkve sv. Ivana Krstitelja u Kloštar Ivaniću, Z. HORVAT, 1991, 50.

63 Nakon 1880. zidalo se tako da je potpuno ponavljan građevni slog, kao i veličina te velikim dijelom i način obrade kamena te su izvedene intervencije vrlo gusto ispunile gotovo sve površine zidova. Pri zamjeni pojedinih klesanaca ponavljana je vrlo tanka sljubnica, no u žbuci se kao dodatno učvršćenje najčešće upotrebljavao i bitumen koji ipak nedvojbeno upućuje na tadašnju intervenciju. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, primjerice sonde 125, 127, 132, 133, 238, 267, 268, 374, 433, 436, 446, 447, 449. Također, u tim radovima, prethodni su žbukani i bojeni slojevi često ljušteni i čišćeni, sve do kamene građe. Usporediti: Restaurierung der Domkirche, *Agrarer Zeitung*, br. 160, 12. srpnja 1884.

64 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, primjerice sonde 116, 141, 180, 282, 302, 303, 439.

65 DEANOVIĆ, 1988, 54; RATKOVČIĆ, 2014, 238–239; KRULIĆ, ŠURINA, 2025.

66 Dataciju gradnje današnjega istočnog dijela katedrale u vrijeme biskupa Timoteja dodatno potvrđuje i HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8433. U zaključcima apsida izvedeni su mnogobrojni popravci naliča, žbuka i građe zidova, sv. II, primjerice sonde 58–61, 85–109, 120–125, 131–135, 433–440, 446. Do visine od oko

55 WEISS, 1859 (broj 9), 234. Konzola je bila iznad nekadašnjih vrata u sjevernom zidu južnog zvonika (vidi bilješku 53).

56 Pjevalište je sagrađeno u formi trijema sa šest traveja na stupovima, DEANOVIĆ, 1988, 82.

57 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 10, 12, 371.

58 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 371.

59 Smatralo se da su barem svodovi u bočnim, nešto nižim kapelama stariji, no tijekom istraživanja je potvrđeno da je sva građa nova. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, npr. sonde u svetišnom dijelu 310, 314, 317, 321, 325; u južnom brodu sonde 424, 426 i 416, 418, a u sjevernom brodu sonde 409, 411 te sv. III, poglavlje 8.3.2. Kamene elementi. Usporediti i slikovne priloge u: MARINKOVIĆ, ŠURINA, 2025. Pri restauriranju starih rebra potkraj 19. stoljeća na spojevima je korišteno olovo (Restaurierung der Domkirche, *Agrarer Zeitung*, br. 69, 22. 3. 1884.), što je potvrđeno i u sondama. Neki su elementi iznova klesani, a neki su izvedeni i u opeci.

60 DAMJANOVIĆ, 2013, 146–147. Promjene i nova građa vidljivi su osim u unutrašnjosti i na starim fotografijama izvana.

61 SZABO, 1929, 68; IVANDIJA, 1948, 86–93; DEANOVIĆ, 1988, 41–

9a. Kamena glava ugrađena u profilaciju sjevernog svežnja polustupova, uz središnji prozor svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)

Stone head built into the moulding of the northern half-columns, next to the central window of the sanctuary (HRZ archive, K. Gavrilica, 2025)

9b. Kamena glava ugrađena u profilaciju južnog svežnja polustupova, uz središnji prozor svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2025.)

Stone head built into the moulding of the southern half-columns, next to the central window of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2025)

Iako se prema arheološkim nalazima temelja starijih kontrafora pretpostavlja da su bočne lađe bile svođene i prije Timotejevih preinaka, dok je središnja mogla biti zaključena i otvorenim krovštem,⁶⁷ o izgledu gornjih zona u njegovo doba nema čvrstih uporišta. Visina do koje su obodni zidovi svetišta i apsida tada bili izidani potvrđena je na oko deset metara.⁶⁸ Nešto niže od toga, uz središnji prozor svetišta, nalaze se dvije klesane kamene glave ugrađene u profilaciju polustupova. Glave su oblikovane rustično (**sl. 9a i 9b**), izrazito naglašenih bademastih očiju, punih usnica i široka nosa te stilizirane kose, a stilski ih se može odrediti u 14. stoljeće.⁶⁹ Prema sljubnicama je vidljivo da su postavljene naknadno u odnosu na donji dio polustupova. Moguće je da su postavljene u vrijeme biskupa Kažotića ili pak Ladislava iz Kabola, za kojega je zapisano da iznova pokreće veće radove na katedrali.⁷⁰ Nakon toga je, u drugoj polovici 15. stoljeća, biskup

Osvald Thuz u svetištu dao izgraditi novi, monumentalni zvjezdasti svod kako bi uskladio do tada povišene lađe s visinom istočnog dijela, a svoj je zahvat označio postavljanjem grbova na završetke polustupova.⁷¹ Uz to je promijenio i koncept sagledavanja cjelokupnog prostora katedrale izgradnjom visoke pregrade u krajnjem zapadnom traveju svetišnog prostora, a cijela je unutrašnjost sljedećih desetljeća bogato opremljena novim rezbarenim, bojenim i pozlaćenim oltarima i ostalim inventarom.⁷²

Promjene svoda svetišnog prostora i svoda nad pregradom dogodile su se i u 17. stoljeću, najprije nakon udara groma 1624. godine, kad je stradao stari svod.⁷³ Radove je pokrenuo biskup Franjo Ergelski. S obzirom na to da je u međuvremenu još jedan požar, 1645. godine, teško oštetio katedralu, nastavljeni su i u vrijeme biskupa Bogdana. On je s majstorom Hansom Alberthalom sklopio prvi ugovor još iste godine u travnju, a zbog dodatnih šteta tijekom radova, i drugi nešto kasnije, u siječnju 1647. godine. U ugovorima se osim radova na južnom zvoniku, navode popravak i bijeljenje stupova, zidova i svoda, izvedba novih kamenih vijenaca i ponovna gradnja svoda u svetištu te kamene pregrade (**sl. 8a**), uz ponavljanje prethodnog oblikovanja.⁷⁴ Takvo se kasnogotičko prostorno rješenje unutrašnjosti katedrale, iznova uspostavljeno u baroknoj

deset metara utvrđena je dijelom očuvana srednjovjekovna kamena građa. U toj visini zidova najviše su mijenjani dijelovi klesanih profilacija poput vijenaca, a za onaj u kapeli južne lađe navedeno je i u: *Restaurierung der Domkirche, Agramer Zeitung*, br. 194, 25. kolovoza 1880.

67 DEANOVIĆ, 1988, 20.

68 To otprilike odgovara i visinama kamenom zidanog dijela tornjića uz svetište. Gornji dijelovi su dozidani i prezidani, posljednji put nakon 1880., kad su na više mjesta još uvijek bili oštećeni od požara iz 17. stoljeća, *Restaurierung der Domkirche, Agramer Zeitung*, br. 194, 25. kolovoza 1880.

69 Na glave je u svojem rukopisu upozorio RZK, KOCIJANIĆ, 1943. – 1959., pripisujući ih biskupu Timoteju. O prikazima ljudskih glava i srednjovjekovnoj kamenoj plastici na prostoru sjeverozapadne Hrvatske vidjeti u: PEŠKAN, PASCUTTINI JURAGA, 2014, 231–241.

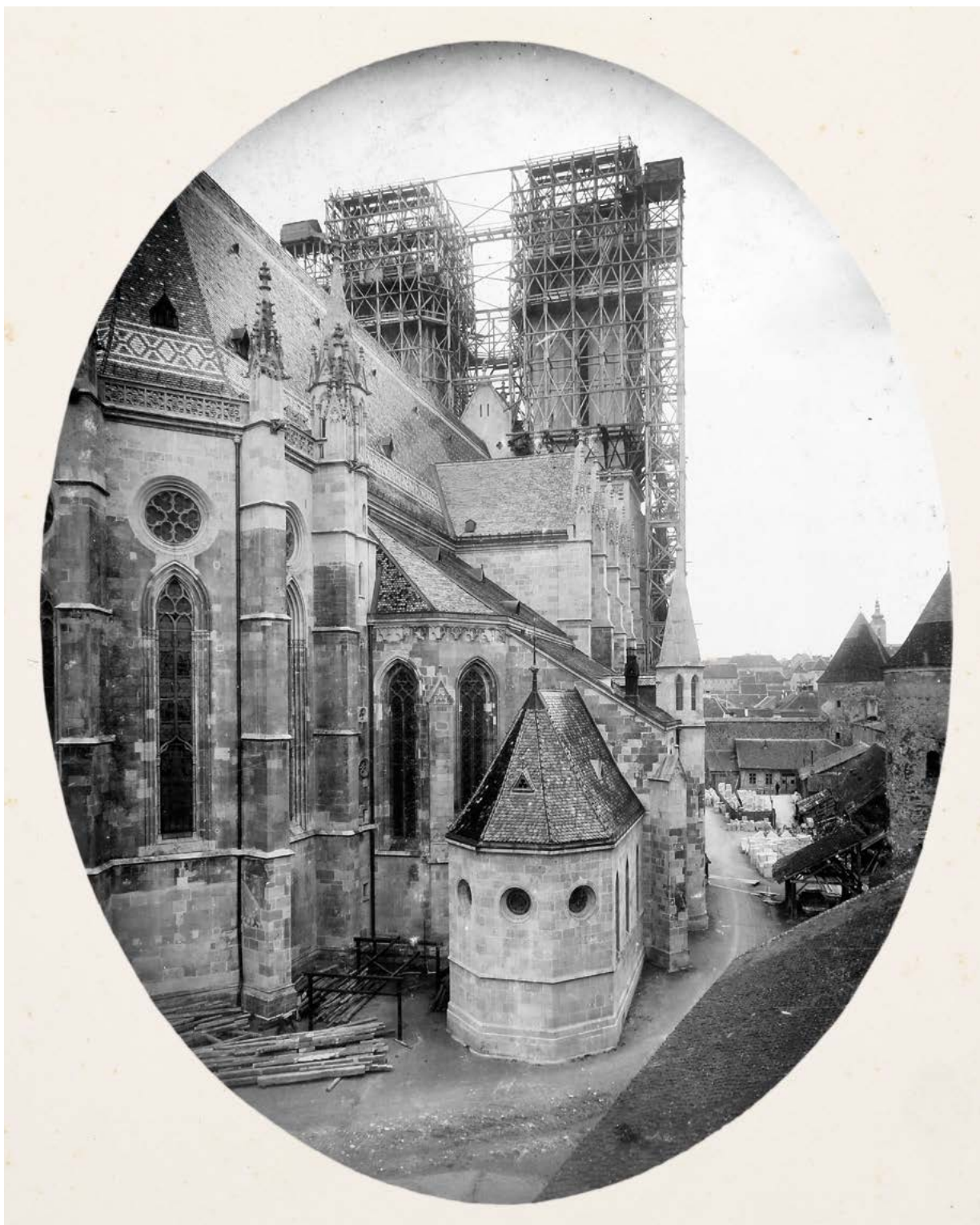
70 Za biskupa Kažotića: GULIN, 2002, 47–58; ŠAŠKO, 2002, 59–68, a Ladislava: DOBRONIĆ, Ladislav iz Kabola, 1995, 103–113.

71 LUKINOVIĆ, 1995, 207–220. O potrebi gradnje novog svoda u svetištu: TKALČIĆ, 1885, 17.

72 DEANOVIĆ, 1988, 66–70.

73 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 7.

74 TKALČIĆ, 1885, 23–33; DOBRONIĆ, 1991, 43–44. Vidjeti i: CVITANOVIĆ, 1984, 63–71; BOTICA, 2001, 199–208; BOTICA, 2004, 114–125; HORVAT-LEVAJ, 2025.

9. Stara fotografija stražnje strane zagrebačke katedrale nakon dogradnje nove sakristije, oko 1895. godine (RZK N 154/5)
Old photograph of the back of the Zagreb cathedral after the addition of the new sacristy, c. 1895 (RZK N 154/5)

obnovi, može zapravo iščitati još i na nacrtu Franje Klobučarića iz 1792. godine, a dijelom i na nacrtima stanja prije potresa 1880. godine.⁷⁵

TORNJIĆI, GRAFITI I TRIFORIJI

Na spojevima apsida svetišta i apsida bočnih brodova smješten je po jedan visoki i uski tornjić sa zavojitim stu-

75 RZK N 1. Nacrti geometra F. Klobučarića sa smještajem i imenima

oltara sa strane (više verzija), 1792. – 1794.

bištem. U njih se ulazi kroz vrata višestruko profiliranog kamenog okvira. Pretpostavlja se da su dio Timotejeva projekta istočnog dijela katedrale, no o njima u pravilu nema spomena u arhivskim izvorima.⁷⁶ Zabilježeno je tek da se u južnom tornjiću do 1744. godine čuvala arhiva Čazmanskoga kaptola.⁷⁷ Danas se njihovim kamenim stubištima pristupa u prostore potkrovlja nad bočnim brodovima i dalje do potkrovlja glavnog broda. Taj je posljednji, najviši dio tornjića naknadno povišen u obnovi potkraj 19. stoljeća, kad su ugrađeni i neki novi kameni okviri prozora, a prozori okrenuti prema svetištu preoblikovani su opekama.⁷⁸ Stari otvor prolaza kojim se pristupa u potkrovlje nad sjevernim brodom tom je prilikom također preoblikovan (opekama i kamenom građom povišen mu je prag, a lijeva bočna stranica je iznova formirana).⁷⁹ Njegova je prvotna uloga svakako mijenjana, jer je već Thuzov svod, a poslije i njegova replika koju je izveo majstor Alberthal, uspostavio nove visinske odnose istočnog dijela katedrale.⁸⁰ Otvor je izgledno vodio na galeriju ili triforij, kako je to i inače slučaj u srednjovjekovnom sakralnom graditeljstvu.⁸¹ No tragovi toga prostora potpuno su dokinuti Bolléovim preinakama.⁸² Slična je situacija bila i na južnoj strani svetišta, o čemu je 1880. godine zapisano: „Pri izradi krovne konstrukcije na

mjestu gdje se krov oslanja na jugoistočni stubišni toranj, uzelo se u obzir da treba postojati mogućnost da se opet otvori oratorij koji je ondje postojao. Naime, na mjestu gdje se glavni zidovi prezbiterija izdižu iznad zaključnog svoda kapele vide se zazidani otvori triju šiljasto završenih prozora koji su nekad bili otvoreni prema prezbiteriju. Pristup tom oratoriju vodio je preko spiralnog stubišta u jugoistočnom tornju, koji je ugrađen između kapele i prezbiterija.“⁸³

Sondiranjem unutrašnjosti tornjića i uklanjanjem sloja svjetlosive vapnene žbuke s kraja 19. stoljeća, otkrivena je izvorna građa zidova od klesanih kamenih blokova koji su na spojevima prežbukani svjetlocrvenom vapneno-žbukom s utisnutim tankim reškama. Preko njih, kao i izravno u kamene blokove, urezivani su grafiti (sl. 11a, 11b, 11c). Jedinstveni su za povijest katedrale kao trag pismenosti, i klerika i laika koji su tim prostorom prolazili, a možda i samih majstora.⁸⁴ Najviše ih je oko prozorskih otvora. Stilski, njihove izvedbe variraju od onih jednostavno urezivanih nekim ostrim predmetom do onih klesanih dlijetima u dubljem reljefu. Uz imena i inicijale, vidljivi su i razni crteži (raspoznaju se veće i manje figure ljudi i životinja, vrč s dvije ručke, križevi), klesarski znakovi i godine. Za sada najstariji iščitani natpis spominje ime nekog Matije i pisan je gotičkim pismom (Mathias; ispod: IOAHANES ANNO D. 1533.). U isto, ili čak i starije razdoblje, mogu se datirati i teško čitljiva glagoljaška slova (prepoznaju se slova T i V) u sjevernom tornjiću, što ne iznenađuje s obzirom na to da je poznata prisutnost glagoljaša u Zagrebačkoj biskupiji potkraj srednjeg i početkom novog vijeka.⁸⁵ Od ostalih otkrivenih grafita dokumentirano je primjerice: H(OC) F(ECIT) AN(NO) 1622 PA: BENSICH, FERLAN i godina 1646., HANS THOMAS VRANICH, FRANC(ISCUS), August Johan Nepomuk (August Šenoa?), potom primjerice: PETRUS, F. BARTOLUS, RIBARICH, FRANC (ISCUS), FROLICH, PETRASICH 1764, FRANZ HAKL, F. GRABFIN 1884, T. KUZMAN, BARTOVSKI, JURACI, A. P., grafemi M, D, N, B, K i godine 1622., 1640., 1646., 1665., 1720., 1806., 1808., 1811., 1831., 1835., 1840. RMS, 1844., 1850. (više puta), 1881.⁸⁶ Neka imena ispisana su kapitalom, neka običnim velikim slovima, a neka pisano, i to tako da se

76 O funkciji tornjića sa stubištima unutar sakralne gotičke arhitekture: FITCHEN, 1981, 19–23. I crkva sv. Urbana u Troyesu i katedrala sv. Petra u Regensburgu, kao i kasnija crkva sv. Petra u Hamburgu, ali primjerice i srednjovjekovne crkve u Topuskom i Čazmi (iako unutar punog zida pravokutnog presjeka, a ne na spoju dvaju poligonalnih tlocrta), spiralna stubišta smještaju uz svetišni prostor. Tako je riješeno i stubište u staroj samostanskoj crkvi u Pleterju ili u crkvi sv. Jakoba u Škofjoj Loki, KOMELJ, 1969, XXV. U crkvi sv. Stjepana u Beču stubišta uz svetišni prostor smještenu su u punom zidu prema bočnim kapelama, a primjerice Sv. Magdalena u Hausbachu ima stubište kružnog tlocrta prislonjeno samo dijelom obodne linije uz crkvu, GÖTZ, 1968, 266, 371. Spiralna stubišta crkve St-Bénigne u Dijonu, koju s katedralom povezuje Z. HORVAT, 1980, 83, smještene su na krajnjim dijelovima glavnog pročelja, također unutar punog zida pravokutnog presjeka te uz sakristiju, unutar punog zida uz istaknuti kontrafor, dok su stubišta s vanjske strane bočnih apsida u 13. stoljeću realizirana u katedrali u Esztergomu, LÖVEI, 1998, 17.

77 KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1885, 29.

78 Tornjići su sve do visine od oko deset metara građeni kamenom, a potom opekama formata 23 x 11 x 6/6,5 cm (dimenzijama odgovaraju opekama upotrijebljenim u sakristiji i riznici). Dio tornjića koji je otprilike u razini tjemena svodova lađa izveden je opekom formata 20/24 x 12 x 7,5 cm, dok su najviši dijelovi, iznad visine potkrovlja bočnih lađa građeni klesancima bez žbuke. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 284, 285, 289, 290–295, 297, 304, 305, 309. Promjena građe kamena i opeke vidljiva je i na kontraforu sjevernog tornjića na staroj fotografiji začelja katedrale (sl. 9).

79 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 293.

80 DEANOVIĆ, 1988, 75; HORVAT-LEVAJ, 2025.

81 Triforij je kao arhitektonski element u crkvenom graditeljstvu prisutan još od početka 13. stoljeća. Usporediti: STOŠIĆ, 1994, 107, kao i MARUŠIĆ, 2025, gdje se izlaže prethodna rasprava o Timotejevu projektu i visinama glavne lađe i bočnih lađa, kao i o mogućem klerestoriju.

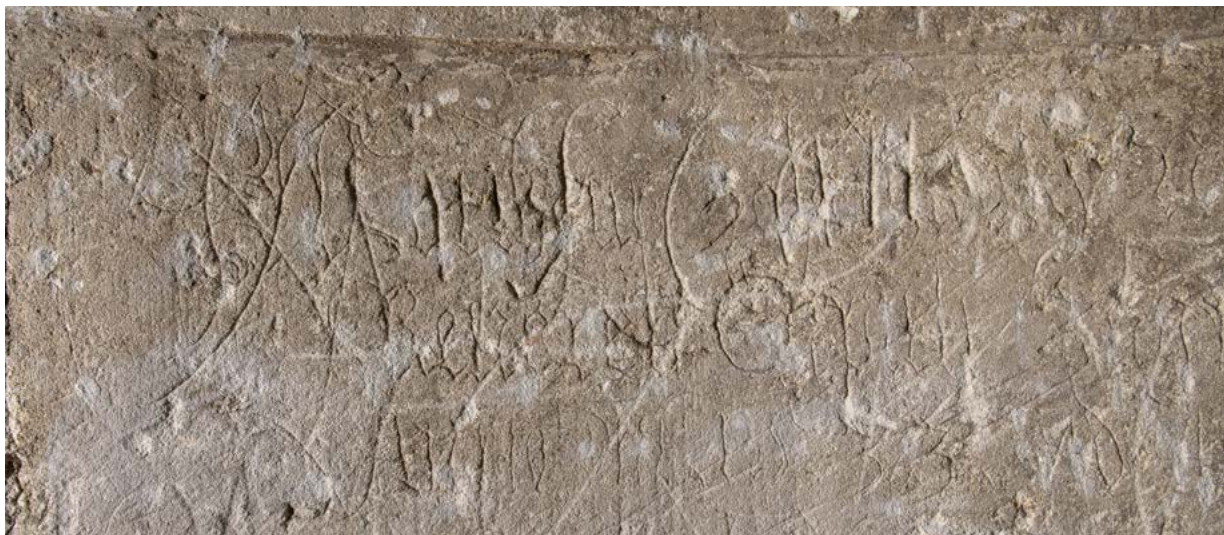
82 U prostoru potkrovlja je dokumentirano da je Bollé sasvim stanjio zid prema svetištu i formirao nove otvore, bez čuvanja prethodnih struktura.

83 Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 194, 25. kolovoza 1880. Prijevod: Iskra Karniš Vidović.

84 Tijekom istraživanja otkriven je i pregledan samo dio očuvanih povijesnih grafita, pa bi u budućim radovima obnove katedrale trebalo potpuno ukloniti svjetlosivi sloj žbuke s kraja 19. stoljeća kako bi se natpisi detaljnije pregledali, prezentirali i znanstveno obradili. Za potrebe elaborata kratku epigrafičko-povijesnu analizu sastavio je Tomislav Galović. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1223–1235.

85 DAMJANOVIĆ, 1995, 483–491.

86 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1223–1235 i sv. II, sonde 286–288; 298–303.

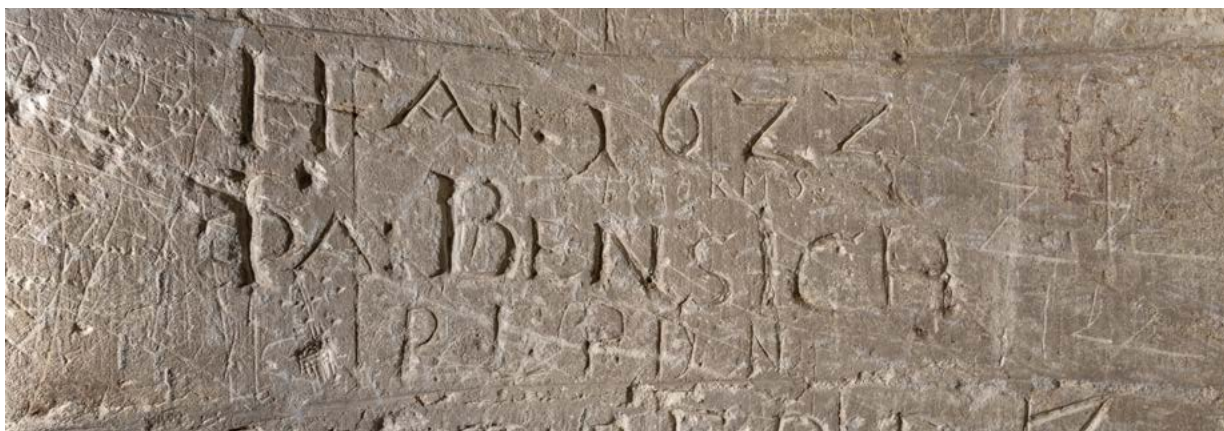
11a. Detalj zida sjevernog tornjića uz svetište s grafitima otkrivenima tijekom istraživanja – Mathias; ispod: IOAHANES ANNO D. 1533. (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, snimka: K. Gavrilica, 2023.)

Detail of the wall of the northern tower next to the sanctuary with graffiti discovered during research – Mathias; below: IOAHANES ANNO D. 1533. (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; photo: K. Gavrilica, 2023)

11b. Detalj zida južnog tornjića uz svetište s grafitima otkrivenima tijekom istraživanja – JOHAN AUGUST NEPOMUK – August Šenoa?; FROLICH, 1811, 1835, 1844, JURACI (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, snimka: K. Gavrilica, 2023.)

Detail of the wall of the southern tower next to the sanctuary with graffiti discovered during research – JOHAN AUGUST NEPOMUK – August Šenoa?; FROLICH, 1811, 1835, 1844, JURACI (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; photo: K. Gavrilica, 2023)

11c. Detalj zida južnog tornjića uz svetište s grafitima otkrivenima tijekom istraživanja – H. F. AN. 1622 PA: BENSICH (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, snimka: K. Gavrilica, 2023.)

Detail of the wall of the southern tower next to the sanctuary with graffiti discovered during research – H. F. AN. 1622 PA: BENSICH (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; photo: K. Gavrilica, 2023)

međusobno preklapaju, ravno, ukoso ili sasvim slobodno, mjestimično vrlo gusto ispunjavajući površine klesanaca.

SVODOVI, ZIDOV I STUPOVI LAĐA

Lađe katedrale građene su postupno od početaka gradnje katedrale. Pritom su povisivani ne samo uzdužni zidovi nego i stupovi i polustupovi, čije različito oblikovanje upućuje na dulje razdoblje u kojem su nastajali pa su i njihove profilacije i presjeci, kao i arhitektonska dekoracija, odraz stilskog ukusa koji se mijenjao.⁸⁷

Zasigurno se velik doprinos može pripisati biskupima Augustinu Kažotiću, Stjepanu III. i Pavlu Horvatu u 14. stoljeću,⁸⁸ kad je između ostalog izgrađen i središnji dio sjevernog zida. No oblikovanje njegove gornje zone, i prema kamenoj dekoraciji prozora i njihovu smještaju izvan osi traveja, potom prema izgledu polustupova koji su samo u gornjem dijelu slični onima na južnom zidu, razlikuje se u obradi kapitelnih zone te u konačnici i u oblikovanju vanjskog, pročelnog lica i kontrafora, i svakako je iz vremena biskupa Eberharda na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće. Južni je pak zid završen u vrijeme sljedećega biskupa, Ivana Albena.⁸⁹ U to je vrijeme predložena i datacija stupova glavnog broda prema klesarskim oznakama i prema kamenim ulomcima koji najvjerojatnije odgovaraju postamentima skulptura kojima je Eberhard dao ukasiti središnju lađu.⁹⁰ No barem bi donji dijelovi trebali biti stariji, a pripisuju se vremenu Stjepana III. početkom druge polovice 14. stoljeća.⁹¹ Iako su kameni elementi stupova slagani gotovo bez žbuke u sljubnicama, između dva elementa krajnjeg istočnog stupa između središnje i južne lađe u malom ostatku žbuke je pronađen nagoreni komadić drvene kajle datiran u 16. stoljeće,⁹² što odgovara vremenu biskupa Šimuna Erdödyja kad je katedrala iznova stradala.⁹³

Rezultati provedenih sondiranja uzdužnih zidova katedrale u pravilu nisu rezultirali novim građevinskim

nalazima s obzirom na metode rekonstrukcije i imitacije zidanja kamenim klesancima koje su primjenjivane u Bolléovoj obnovi. Nije bilo jasnih pokazatelja prethodnih otvora, poput reški u zidovima drugog traveja od strane zapada u oba bočna broda, koje bi označile tragove nekađasnih ulaza u srušene kapele sv. Ivana Krstitelja (poslije Svetog Križa) iz 17. stoljeća i one posvećene sv. Mihaelu arkandelu iz 1801.⁹⁴ ili pak starih vrata koja su vodila iz sjeverne lađe u sakristiju, kao ni razlika u građi zidova i stupova na mjestima na kojima je bio ugrađen dio baroknog inventara prije 1880. godine.⁹⁵ Na isti način pomno je prezidan i stari ulaz na pregradu do kojega se dolazilo preko spojnog mosta iz vremena biskupa Bratulića,⁹⁶ ali i onaj u zoni prizemlja prema kapeli sv. Stjepana.⁹⁷ Budući da je spomenuta pregrada jasno naznačena na starim nacrtima unutrašnjosti katedrale i opisana u vizitaciji biskupa Vrhovca,⁹⁸ očekivalo se pronaći njezine tragove, ali je na tim pozicijama (stupovi i zidovi) građa također pomno nadomještena. Pokušalo se i točnije potvrditi visine dionica pojedinih faza gradnje bočnih zidova katedrale. No zaključci su ipak zadržani na već prethodno uočenim detaljima, profilacijama vijenaca kontrafora, prozora i polustupova, kao i izmjenama u građi.⁹⁹ U tome su od važnosti arhitektonske dekoracije iz vremena biskupa Eberharda, ali i tragova čeličnih klješta i klesarskih oznaka na klesancima.¹⁰⁰ Također su prilikom datacije od pomoći i grbovi biskupa. Najviše ih je na vanjskom oplošju, gdje su bili postavljeni da bi označili dovršenje pojedinog dijela, no ima ih i na zidovima i stupovima u unutrašnjosti. Nažalost, krajem 19. stoljeća neki su premješteni s izvornih pozicija ili uklonjeni.¹⁰¹ Uz već zabilježene, u istraživanjima je u samom vrhu južnog zida, nad prvim zapadnim prozorom, dokumentiran i grb biskupa Ivana Albena kojim je označen dovršetak gradnje tog zida sredinom 15. stoljeća.¹⁰²

87 Okupljajući mišljenja prethodnika, ali i detaljnom analizom pojedinih oblikovnih elemenata, Z. HORVAT, 1980, 67–98, određen je slijed gradnje bočnih te ulaznog pročelja. Usporediti: VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, 1994, 144, gdje se daju poveznice na širem području oko Zagreba. Također i: A. HORVAT, 1959, 245–264; A. HORVAT, 1979, 39–58; DEANOVIĆ, 1988, 56–60; BALOG, 2011, 135–142.

88 Iako neki istraživači ističu biskupa Jakova II. iz Piacenze kao prvog nastavljača gradnje, smatra se da je većina radova izvedena u vrijeme Stjepana III. DEANOVIĆ, 1988, 56; LÖVEI, 2000, 62.

89 Z. HORVAT, 1980, 82; DEANOVIĆ, 1988, 62–63. Također: SZABO, 1929, 72–73; IVANDIJA, 1948, 104–136.

90 Z. HORVAT, 1980, 69–88.

91 DEANOVIĆ, 1988, 56–57. Na isto upućuje i svjetlocrvena žbuka u sljubnicama klesanaca južnih stupova, kakvu nalazimo i na drugim mjestima u katedrali, vidjeti bilj. 51.

92 Dokumentacija HRZ-a, lab. izv. IRB 017-3586/1/2025, uzorak Z-9047.

93 Nakon stradanja katedrale u građanskom ratu u vrijeme biskupa Erdödyja, radove je vodio biskup Gašpar Stankovački. SEKULIĆ, Gašpar Stankovački, 1995, 278.

94 ŠOUREK, 2024, 63–88.

95 Usporediti s crtežima Friedricha von Schmidta iz 1878. (RZK N 10 i RZK N 13, **sl. 8a i 8b**), kao i tlocrt katedrale F. Klobučarića (RZK N 5) i tlocrt u: WEISS, 1860.

96 Spojni most između dvora i katedrale dao je sagrađiti biskup Bratulić. IVANDIJA, 1948, 141.

97 Tragovi zidane strukture koja se pružala od katedrale do kapele sačuvani su na sjevernom pročelju južnog krila (nad)biskupskog dvora nakon djelomičnog obijanja žbuke (**sl. 12**). Na njih se nastavljaju kontrafori u samoj kapeli, koji su moguće pripadali južnoj prigradnji katedrale posvećene početkom 13. stoljeća. O arheološkim istraživanjima uz kapelu i katedralu: DEANOVIĆ, 1963, 13–30.

98 DOBRICA, 2025.

99 Oslanjajući se na prethodnike, Z. HORVAT, 1980, 82.

100 FRANIĆ, 1934; Z. HORVAT, 2001, 15–19; MARINKOVIĆ, ŠURI-NA, 2025.

101 Popis grbova u katedrali i o grbovima zagrebačkih biskupa i nadbiskupa: SZABO, 1929, 66; ZMAJIĆ, 1944, 471–492; LÖVEI, 2000, 62–64.

102 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. III, 1236–1243.

12. Sjeverno pročelje južnog krila Nadbiskupskog dvora, sondirani položaji uzdužnih zidova nekadašnjega spojnog mosta između dvora i katedrale (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)

North façade of the south wing of the Archbishop's Palace, probe locations on longitudinal walls of the former connecting bridge between the palace and the cathedral (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

Svodovi lađa su kroz stoljeća trpjeli znatna oštećenja i preinake pa je sondiranjem žbukanih i slikanih slojeva, kao i kamene i opečne građe, dokumentirano stanje i povijesna slojevitost svih polja.¹⁰³ Križno-rebrasti svodovi, izvedeni nad travejima pravokutnih oblika, građeni su opekama (sl. 13a, usporediti i 13b), s time da su u pravilu na zapadnoj strani očuvane starije opeke manjeg formata, samo mjestimično mijenjane.¹⁰⁴ Dio svodova u središnjoj lađi, prema analizi drvenog klina ispod klesanog kamenog rebra i žbuke iz fuga između opečne građe te žbuka s peta, datiran je već u 14. stoljeće, a svodovi južne lađe nešto kasnije, od druge polovice 15. do početka 16. stoljeća.¹⁰⁵ Arhivski zapisi također upućuju na to da svi svodovi

nisu bili dovršeni u vrijeme biskupa Osvalda Thuza, nego nešto kasnije, za Luke Baratina.¹⁰⁶ I klesana kamena rebra zapadnih svodnih polja su starija, u pravilu kruškolike ili dvostruko konkavne profilacije. Bila su više puta bojena i na njima su pronađene brojne klesarske oznake i pomoćni crteži,¹⁰⁷ dok izostaju na rebrima traveja kojima u osi bočnih ulaza završava prostor lađa i, kako je već spomenuto, u cijelom istočnom dijelu katedrale, gdje je srednjovjekovna profilacija ipak ponovljena pri klesanju novih kamenih elemenata svodova.

Na Klobučarevićevu tlocrtu, kao i na presjecima J. Lipperta i Friedricha von Schmidta,¹⁰⁸ jasno su naznačeni i drugačiji visinski odnosi podnih ploha lađa katedrale, a i svetišta, u odnosu na današnje. Na kraju 18. stoljeća prostor pod pregradom bio je viši od lađa za jednu stubu,

¹⁰³ HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, primjerice sonde 330, 351, 354, 356, 378, 380, 381, 382, 384, 386, 387, 388, 393, 395, 398, 399, 400, 402, 404, 405.

¹⁰⁴ Formatu starih opeka su većinom 23 x 12 x 7,5 cm ili d x 14 x 5/6 cm, dok su popravci nakon potresa iz 1880. godine u cijeloj katedrali izvođeni opekama formata 30 x 15 x 7 cm.

¹⁰⁵ HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8432. Analizirani su i uzorci koji uz najstarija žbukanja svodova potvrđuju i naknadne popravke. U prvom traveju svoda južne lađe od zapada ispitana je žbuka između stare opečne građe, najstariji žbukani sloj na opekama te trstika iz najmlađeg žbuknog sloja kojim je izveden popravak prije oslikavanja nakon potresa 1880. godine: uzorak Z-8378; uzorak Z-8370; uzorak Z-8436; uzorak Z-8377; uzorak Z-8431. Svodovi su naknadno popravljani potkraj 16. i u 17. stoljeću te nakon potresa iz

1880. godine. Sondiranjem je ustanovljeno da je u cijelosti prezidano jedino svodno polje prvog traveja od pjevališta u središnjoj lađi, a radovi su opisani i u: Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 69, 22. 3. 1884. te br. 97, 26. 4. 1884.

¹⁰⁶ Biskup Thuz je oporučno ostavio deset tisuća forinti za nastavak radova na katedrali. DOBRONIC, 1991, 34.

¹⁰⁷ Usporediti tekst i slikovne priloge u: MARINKOVIĆ, ŠURINA, 2025. Prethodno o toj temi: Z. HORVAT, 1972, 109; Z. HORVAT, 1980, 69–71.

¹⁰⁸ Presjek J. Lipperta objavljen je u: WEISS, 1860, a presjeke F. von Schmidta vidjeti na sl. 8a i 8c (RZK N 10 i RZK N 13).

13a. Opečna građa starog svoda, tijekom radova građevinske sanacije (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
Brickwork of the old vault of the cathedral during reconstruction (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2024)

13b. Opečna građa svoda s kraja 19. stoljeća, tijekom radova građevinske sanacije (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
Brickwork of the vault from the end of the 19th century during reconstruction (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2024)

a svetišni prostor za najprije jednu pa još četiri stube, dok je sam zaključak središnje apside s kanoničkim sjedalima bio izdignut za još jednu stubu. Prethodno je katedrala 1710. godine popođena rimskim opekama, potom je 1718. godine svetište „potaracano“ mramorom, a 1791. cijela je iznova popločena bijelim i modrim mramornim pločama.¹⁰⁹ U obnovi potkraj 19. i početkom 20. stoljeća razlike u visinama prednjeg i stražnjeg dijela svetišta su izjednačene, uklonjene su nadgrobne ploče i mramorna opločenja. Kota poda u cijeloj katedrali je snižena, navodno na onu prije baroknih preinaka te su postavljene nove višebojne keramične pločice.¹¹⁰ Time su i zidovi, kao i stupovi i polustupovi, s obzirom na to da su prije njihove baze bile ukopane, dobili na visini. Cjelokupni unutarnji prostor dekorativnim je oslikom¹¹¹ vizualno dodatno izdužen prema ozvjezdanim plavim svodovima.

Prostor sakristije, riznice i arhiva

Sakristija zagrebačke katedrale jednostavna je jednokatna građevina pravokutnog tlocrta, smještena uz istočnu

stranu sjevernog broda. U njoj je uz mjesto za pripremu liturgijskog slavlja stoljećima bio i sakralni prostor s oltarom, a bila je i riznica, knjižnica, vijećnica, blagajna, gruntnica, državni i crkveni arhiv te vjerodostojno mjesto gdje su se sklapali ugovori i potvrđivali dokumenti.¹¹²

Tek su rijetko zapisivani podaci o nekim radovima na sakristiji, poput onih s početka 16. stoljeća koji spominju majstora Tomu, ciglara Martina i klesare Grgura i Kristofora koji su radili na krovu i klesali stube, a 1539. postavljena su nova stakla na prozore.¹¹³ Godine 1624. samo je sakristija s arhivom i riznicom ostala netaknuta u velikom požaru.¹¹⁴ Nakon toga je u vrijeme biskupa Matije Borkovića majstor Ivan Mongin srušio istočni zid i dozidao prizemnu prigradnju.¹¹⁵ Nju je biskup Alagović 1830-ih zamijenio novom, koja nam je poznata primjere sa Schmidtovih nacrtā, pogleda na sjeverno pročelje i pogleda na začelje katedrale, iz 1878. godine.¹¹⁶

U obnovi na kraju 19. stoljeća izvedene su velike preinake, a Herman Bollé je i tu primijenio sličan pristup kao i u katedrali, ponavljajući zatečene srednjovjekovne oblike, i pri popravljanju postojećih građevinskih struktura i otvora, ali i pri oblikovanju sasvim novih i u prizemlju i na katu. Iako postoje nacrti za preuređenje iz 1882. godine

109 TKALČIĆ, 1885, 50. Prema opisu iz zapisa vizitacije iz 1792. godine, podovi lađa bili su zaključeni pločama bijelog i crnog mramora između kojih su bile klesane nadgrobne ploče, a mjestimice su bili vidljivi i popravci opekama, dok je u svetišu pod bio višebojan, od mramora, i s lagan u mozaičkom uzorku. Dio ploča preseljen je nakon 1880. u crkvu sv. Ivana na Novoj Vesi (s još nekom klesanom kamenom opremom), RZK, KOCIJANIĆ, 1943. – 1959., rukopis, 49.
110 DAMJANOVIĆ, 2013, 148; Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 69, 22. 3. 1884. O nadgrobni pločama u: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856.

111 MAJER JURIŠIĆ, DEAK, KRULIĆ, 2025. U istom tekstu vidi i pregled izmjena obojenja unutrašnjosti od kasnog srednjeg vijeka do danas.

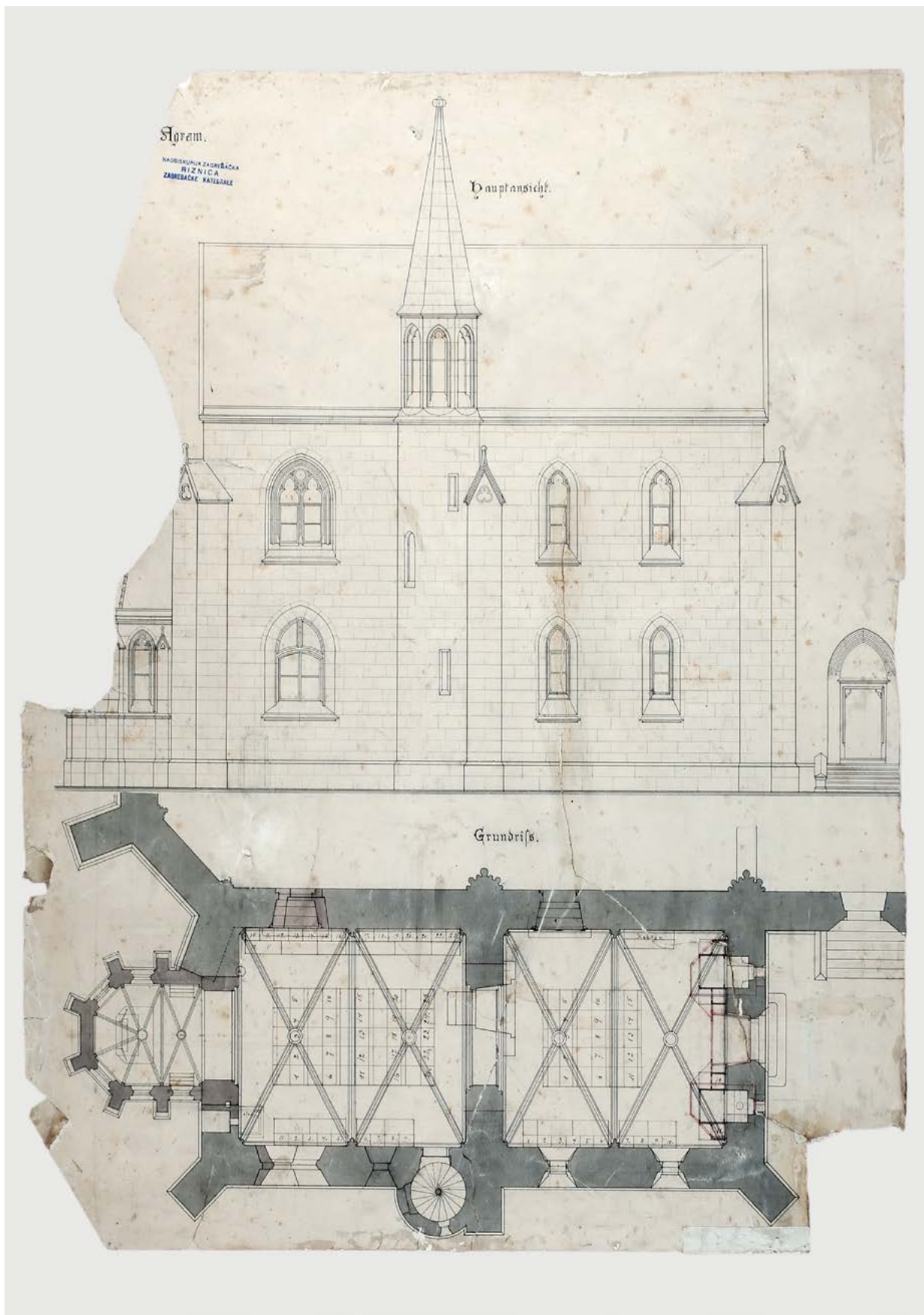
112 IVANDIJA, 1948, 214–215; PLUKAVEC, 2019, 60–63.

113 DOBRONIĆ, 1991, 34–35.

114 R. HORVAT, 1941, 7.

115 Ugovor o gradnji donosi BARLÉ, 1909, 147; PLUKAVEC, 2019, 60–63.

116 DEANOVIĆ, 1988, 82. Vidjeti i **sl. 8b** i **8d**, RZK N 10 i RZK N 14.

14. Nacrt za prvo rješenje preuređenja sakristije i riznice te dogradnju nove sakristijske kapele – neizvedeno, Herman Bollé, 1882. godine (RZK N 90)
 Draft of the first solution for the reconstruction of the sacristy and treasury, and the extension of the new sacristy chapel – not implemented, Herman Bollé, 1882 (RZK N 90)

(sl. 14), u konačnici je izvedena mnogo veća intervencija.¹¹⁷ Zapadno pročelje sasvim je preoblikovano te je u njegovoj središnjoj osi otvoren novi ulaz. Izmijenjeni su i prozorski otvori sjevernog pročelja na objema etažama, a tornjić sa stubištem je povišen i zaključen stožastim krovom. U prizemlju je srušen debeo središnji zid koji je dijelio staru sakristiju na unutarnju i vanjsku (odnosno na istočnu i zapadnu prostoriju), otkrivene su srednjovjekovne zidne slike, srušena je Alagovićeva prigradnja i izgrađena je duža neogotička sakristijska kapela, a na katu je preuređen nekadašnji prostor arhiva, koji je prvi zagrebački nadbiskup i kardinal Juraj Haulik 1870. godine dao prenamijeniti za katedralnu riznicu.¹¹⁸

SAKRISTIJA

Općenito se smatra kako je za gradnju sakristije zaslužan biskup Timotej, jer je i zapisano da je u sakristiji dao podići oltar sv. Petra i Pavla, posvećen 1275. godine, a njegovom se vremenu pripisuje i oslikavanje zidova i svoda.¹¹⁹ Tek su pojedini istraživači i povjesničari iznosili teze da je njezina struktura zapravo najstariji dio današnje katedrale, iz vremena prije druge polovice 13. stoljeća i tatarskog razaranja, budući da se pri analizi tlocrta prizemlja sakristije kao osnovni modul jasno prepoznaje približan oblik kvadrata, a odgovara mu i položaj kontrafora koji s vanjske strane podupiru zidove i s kojima su izvorni svodovi konstrukcijski morali biti povezani.¹²⁰ Taj je modul naknadno preuzeo i sam Timotej u projektiranju svetišnog dijela katedrale, no istovremeno ga je u sakristiji podjelom na manje traveje iskoristio da bi zatečenu stariju strukturu sakristije prilagodio u jedinstvenu cjelinu.¹²¹ Vidljivo je to

i u gradnji novoga križno-rebrastog svoda, gdje se kombinacijom kruškolike profilacije rebra tupoga završetka te prijelazne romaničke i ranogotičke dekoracije zaglavljenih kamenova uz primjenu prelomljenih lukova, interpoliranjem u zatečenu zidnu strukturu postiglo novo, gotičko rješenje.¹²² Rebra su preko masivnih kapitela oslonjena na vitke službe zaključene izduženim čaškastim kapitelima, a njihova je visina snižena u promjenama poda u obnovi potkraj 19. stoljeća jer je starije popločenje od velikih bijelih kamenih ploča utvrđeno na dubini od oko 40 cm ispod sadašnje razine poda.¹²³

Provedenim istraživanjima potvrđeno je da su do danas sačuvani svodovi, a slijedom toga i zidni oslci, doista iz Timotejeva vremena.¹²⁴ Nedvojbeno se, međutim, utvrdilo da postoje i ostaci starijih struktura. Nalazi građevinskog sondiranja i njihova stratigrafska analiza dodatno su potkrijepljeni i rezultatima laboratorijskih ispitivanja. Izvornu gradnju zidova sakristije čine kameni klesani blokovi, dok su opeke raznih dimenzija upotrijebljene u više faza njezina uređenja.¹²⁵ Na zapadnom zidu, koji je u najvećoj mjeri preinačen nakon potresa 1880. godine, otkriveni su zazidani ostaci dvaju visokih prozora kamenih okvira ukošenih stranica (sl. 15a i 15b) koji se ljevasto sužavaju do svijetlog, manjeg otvora otprilike na polovici debljine zida.¹²⁶ Rebrima Timotejeva svoda dijelom

zidova i gradnjom kontrafora usklađenih veličinom i visinom s istočnim dijelom katedrale. Time bi se objasnio i u konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima utvrđeni nepravilan spoj središnjeg sjevernog kontrafora sakristije i zapadnog dijela tornjića stubišta.

122 Z. HORVAT, 1969, 42–43; ŠIMUNIĆ, ŠIMUNIĆ BURŠIĆ, 2015, 349.

123 IVANDIJA, 1981, 10.

124 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV. Ispravnost prije pretpostavljene datacije svodova u vrijeme biskupa Timoteja potvrdila je i analiza uzorka Z-8438.

125 Jedan tip odnosi se na opeku zazida u staroj sakristiji i gradnju zidova nove sakristije (nakon 1880. godine) kad je u sljubicama bila svjetlosiva žbuka te mjestimično i bitumen. Opeka je dimenzija 30 x 15 x 7 cm. Druga vrsta odnosi se na gradnju svoda zapadne prostorije stare sakristije (d x 11 x 6,5 cm – širinom i debljinom te bojom odgovara opeci svodova riznice), treća na opeku otvora na zapadnom zidu s lučnim nadvojem (d x 14/15 x 7,5 cm) i zadnja koja se odnosi na opeku lučnog nadvoja starog ulaza u sakristiju na južnom zidu istočne prostorije (otvorena samo djelomično, debljine 6,5 cm; također odgovara opekama svodova riznice).

126 S obzirom na to da je samo rebro svoda 'sjelo' u taj stariji prozorski okvir, nije sasvim sigurno je li izvorni bio u vrhu malo zaobljen, to jest je li bio obliji ili sasvim šiljasti. Iako nije precizirao na koje prozore u sakristiji misli, zanimljivo je da je KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 47 zapisao: „Prozori bijahu negda obli, sada su, poput drugih načinjeni šiljasti.“ Moguće je da će u budućim radovima biti prilike preciznije utvrditi oblikovanje tjemena starog prozora. Za sada je, prema uzorku ugljena iz žbuke između kamene građe uz prozorski okvir, taj dio zida datiran u sam kraj 11. ili početak 12. stoljeća. HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8422. No, prema oblikovanju samog okvira prozora, njegova je datacija vjerojatnija u prvu polovicu 13. stoljeća, kako su pokazale analize uzoraka uz druga dva pronađena prozora. Vrlo slični su im romanički prozori na crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi i na crkvi sv. Marka u Zagrebu (čak i iste širine; HRZ, arhiv RZH-a, planoteka – crkva sv. Marka, Zagreb, šifra 40, dokumentacija istraživanja – nalazi na južnom pročelju) iz otprilike istoga razdoblja.

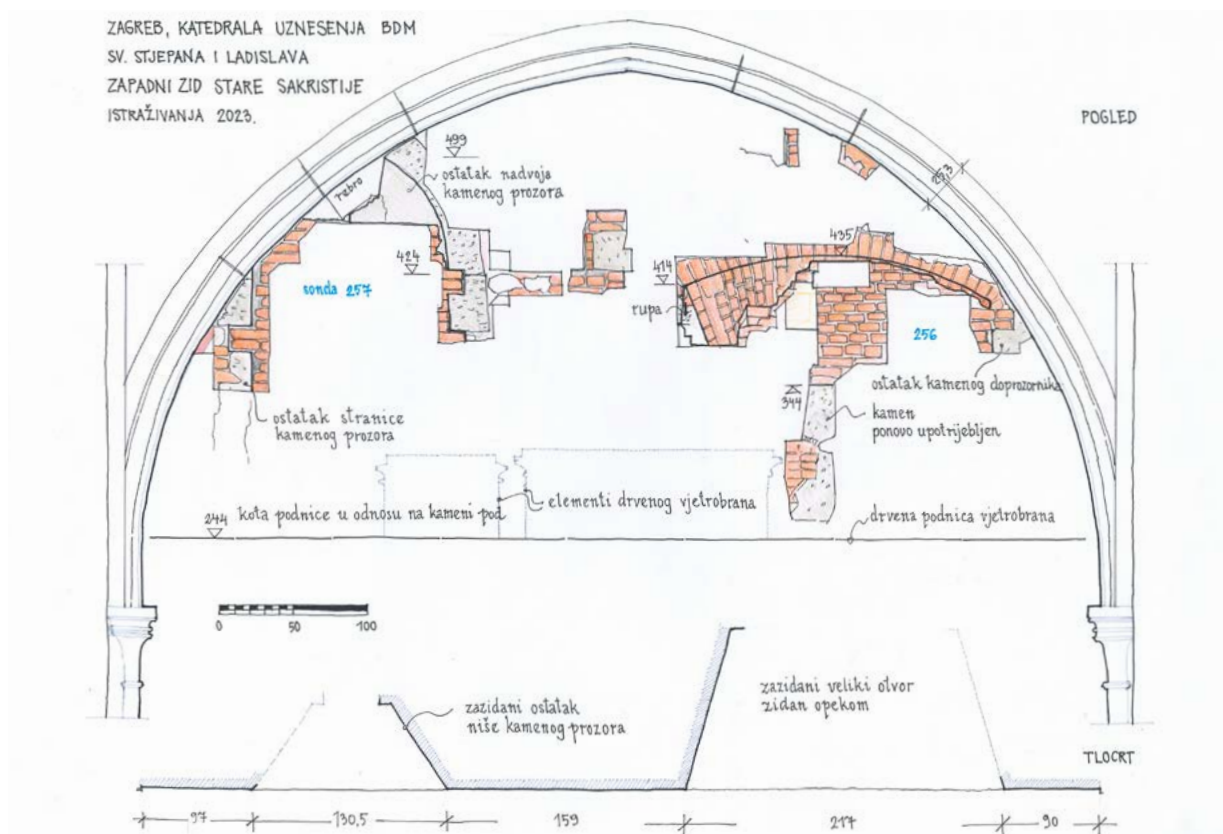
117 Prema naznačenim planiranim radovima na tlocrtu prizemlja, osim kasnije izmijenjene dogradnje nove kapele, vidljive su i preinake koje su dijelom izvedene: zazidavanje starog ulaza iz katedrale, otvaranje novog, smještenog zapadnije na istom južnom zidu, otvaranje prozora i vrata na zapadnom pročelju, rušenje starog pregradnog zida, zazidavanje prozora na sjevernom zidu s istočne strane tornjića i preoblikovanje krajnjeg istočnog na istom zidu, RZK N 90, sl. 14. Usporediti i druge nacрте za preuređenje: RZK N 91 i N 92.

118 DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152. Riznicu su uredili nadbiskup Juraj Haulik i tadašnji kustos Juraj Križanić te Josip Peruzzi i sestre milosrdnice 1870. godine.

119 Takva su razmišljanja predstavljena u: DEANOVIĆ, 1988, 45–46, gdje se izlaže i da je sakristija projektirana prema predlošcima iz Francuske (na veze s francuskom arhitekturom upozoreno je i prije, ponajprije uspoređujući cistercijske crkve u Čazmi i Kostanjevici, FOCILLON, 1938, 49–51), dok se oblikovanje kamene plastike povezuje sa skulpturom Champagne. Drugačije je viđenje o prvotnoj sakristiji izneseno primjerice u: KARAMAN, 1963, 10, prema kojemu je prvotna sakristija, kao i kod nekoliko crkava građenih oko 1200. u Ugarskoj, bila s južne strane katedrale.

120 Primjerice, FRANIĆ, 1934, 242 smatra da je građena u vrijeme biskupa Prodana, a u: IVANDIJA, 1948, 83 opširno je izloženo da je sakristija u vrijeme Timoteja zapravo obnovljena. Usporediti i: KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, 1856, 2; WEISS, 1859 (broj 10), 262; IVANDIJA, 1948, 97; ŠIMUNIĆ, ŠIMUNIĆ BURŠIĆ, 2015, 344–353.

121 IVANDIJA, 1948, 81–102. Izneseni podaci idu u prilog činjenici da je novim svodenjem zatečeni prostor sakristije izmijenjen da bi se prilagodio izgradnji Timotejeva svetišta, ali moguće i podebljanjem

15a. Grafički prikaz sonde 257 i 256 na zapadnom zidu sakristije (arhiva HRZ-a, sondirali: M. Jelenčić, M. Deak, crtala: T. Kučinac, 2023.)
Drawing of probes 257 and 256 on the western wall of the sacristy (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić, M. Deak; drawing: T. Kučinac, 2023)

15b. Sonda 257, otkriveni srednjovjekovni prozor na zapadnom zidu sakristije kojem je izvorno tjeme preoblikovano rebrom svoda iz vremena biskupa Timoteja (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Deak, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Probe 257, a newly-discovered medieval window in the western wall of the sacristy, whose original top was reshaped with a rib of the vault from the time of Bishop Timotheus (HRZ Archive; probe: M. Deak; photo: K. Gavrilica, 2023)

je negirana lijeva bočna stranica okvira južnog prozora, dok je ono samo klesano tako da pravilno ulazi u prozorsku nišu i tvori nešto niži, šiljasti luk tjemena, izmaknut iz središnje osi prozora. Taj je južni prozor bolje očuvan, a u vrhu unutarnjega dijela na strani okrenutoj prema pročelju ugrađena je metalna šipka.¹²⁷ Kamen okvira je natučen i mjestimično su ostali tragovi više bijelih vapnenih naliča. Izvorno je prozor bio viši, a njegovoj visini i poziciji tjemena odgovarao bi i nešto viši križni svod, izveden nad kvadratom, u suglasju s vanjskim kontraforima. Od sjevernog pronađenog prozora na izvornom mjestu očuvan je samo desni dio kamenog okvira, dok su neki njegovi dijelovi korišteni sekundarno kao građa u prezidavanju središnjeg i sjevernog dijela zida i formiranja niske i široke segmentno zaključene niše ukošenih bočnih stranica.¹²⁸ Žbuka iznad ostataka tog sjevernog prozora datirana je u drugu četvrtinu 13. stoljeća, kad je biskupovao Stjepan II.¹²⁹

Kad su stari prozori zapadnog zida zazidani s vanjske strane, nije moguće sasvim točno utvrditi jer je to pročelje temeljito preuređeno tijekom Bolléove obnove. Imajući na umu prilagođavanje njihovih klesanih kamenih okvira rebrima Timotejeva svoda, prozori su sigurno bili u funkciji i na kraju 13. stoljeća. S obzirom na stalne opasnosti od napada, moguće je da su oba dokinuta u 16. stoljeću, a svakako ih nema u 18. stoljeću, jer nisu zabilježeni na nacrtu F. Klobučarića, ni u zapisu Vrhovčeve vizitacije (dok se i nadalje vide sva četiri prozora na sjevernom zidu stare sakristije, po dva u istočnoj i zapadnoj prostoriji, „sa željeznim rešetkama“).¹³⁰ Na nacrtu i u zapisu vizitacije zabilježena je pak prigradnja iz vremena biskupa Borkovića.¹³¹ Bila je pravokutnog tlocrta i imala je po dva prozora na istočnom i dva na sjevernom zidu te novi oltar. Zajedno s istočnom prostorijom nazivala se vanjskom sakristijom, dok je ona zapadna, odijeljena debelim zidom, bila unutarnja, s još jednim drvenim oltarom sa zidanom menzom na kojem su misu slavili samo kustosi i kanonici. U pregradnom su zidu bila vrata, izmaknuta iz osi. Ostaci južne bočne stranice njihova svijetlog

otvora pronađeni su u građi zidanog istaka koji je zadržan nakon Bolléova rušenja.¹³² Prema katedrali je vanjska sakristija bila povezana vratima s mramornim okvirom u krajnjem istočnom dijelu južnog zida, dok je na krajnje zapadnom dijelu sjevernog zida tornjić sa stubištem za kat, u koji se tada moglo ući i izvana za potrebe klera i poslužitelja. Zidovi i gotički svod sakristije bili su ožbukani i obijeljeni. Pod je bio mramorni, za dvije stube niži od onoga u katedrali.

Daljnijim sondiranjem potvrđene su pozicije spomenutih nekadašnjih vrata na južnom zidu, kao i sjevernog prozora uz ulaz u tornjić. Utvrđeno je da je prozor iz istog razdoblja kao i oni pronađeni na zapadnom zidu te da mu je također ugradnjom rebra Timotejeva svoda preoblikovano tjeđe (sl. 16). Za razliku od zapadnih, zadržao je funkciju sve do potresa iz 1880. godine.¹³³ Tada je zbog preinaka u samom stubištu prema riznici zamijenjen i klesani kameni okvir ulaza iz sakristije u tornjić i prezidan je cijeli dio zida iznad ulaza.¹³⁴ Da je Bollé u obnovi izmijenio i ostale prozore (što se vidi usporedbom današnjega stanja i Schmidtova nacrtu stanja iz 1878. godine), potvrđeno je i sondiranjem donjega dijela krajnjeg istočnog prozora sjevernog zida koji je povišen opekama.¹³⁵ Vrata na južnom zidu su potpuno zazidana, no dokumentirani su očuvani pojedini dijelovi klesanog kamenog okvira (sl. 17), kao i format otvora te kasnije formirana niša nad vratima.¹³⁶ S obzirom na to da je pozicija tih starih vrata izmaknuta iz središnje osi krajnje istočnog svodnog traveja više prema zapadu, moguće je da su bila u funkciji još i prije Timoteja.

Nakon 1880., Bollé umjesto Alagovićeve gradi novu istočnu kapelu, tzv. novu sakristiju. Do danas je zadržala arhitektonsko oblikovanje i inventar, kao i mramorno

127 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 257.

128 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 256. Prema segmentnom nadvoju, niša bi se mogla datirati u vrijeme nakon početka 16. stoljeća. Nalazi se vrlo visoko (tjeđe je 435 cm od sadašnjeg poda) i možda je imala ulogu promatračnice ili strijelnice.

129 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8374. Moguće je to dio popravka nakon požara iz 1222. ili neposredno nakon Tatara. Također, s obzirom na istovjetnu dataciju pronađenog prozora na sjevernom zidu, prozori su mogli i tada biti ugrađeni u stariji zid. Nedvojbeno je da je to bilo prije biskupa Timoteja.

130 Tlocrt F. Klobučarića, RZK N 1. Zapisnik vizitacije biskupa Vrhovca, HR-NAZG-35, KV, protokol 203.

131 Istočni zid stare sakristije (nekad vanjski, začelni), odnosno njegovi rubni dijelovi koji su ostali nakon probijanja otvora za proširenje prema istoku, građen je od pravilno klesanih kamenih blokova vezanih finom svjetlocrvenom vapnenom žbukom, HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 180.

132 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 234 i 234A. Na svim poznatim povijesnim tlocrtima vrata u pregradnom zidu nacrtana su u osi bliže jugu, osim na tlocrtu katedrale prije potresa, WEISS, 1860., gdje su vrata nacrtana točno na sredini zida. Na akvarelu koji prikazuje scenu Posljednjeg suda sa srušenog pregradnog zida (RZK N 154) vidljivo je da vrata, također izmaknuta iz središnje osi, imaju profilirani nadvratnik koji poništava pojedine dijelove srednjovjekovne zidne slike. Stoga je moguće da su izvorna srednjovjekovna vrata bila preoblikovana te da je ugrađen novi klesani okvir.

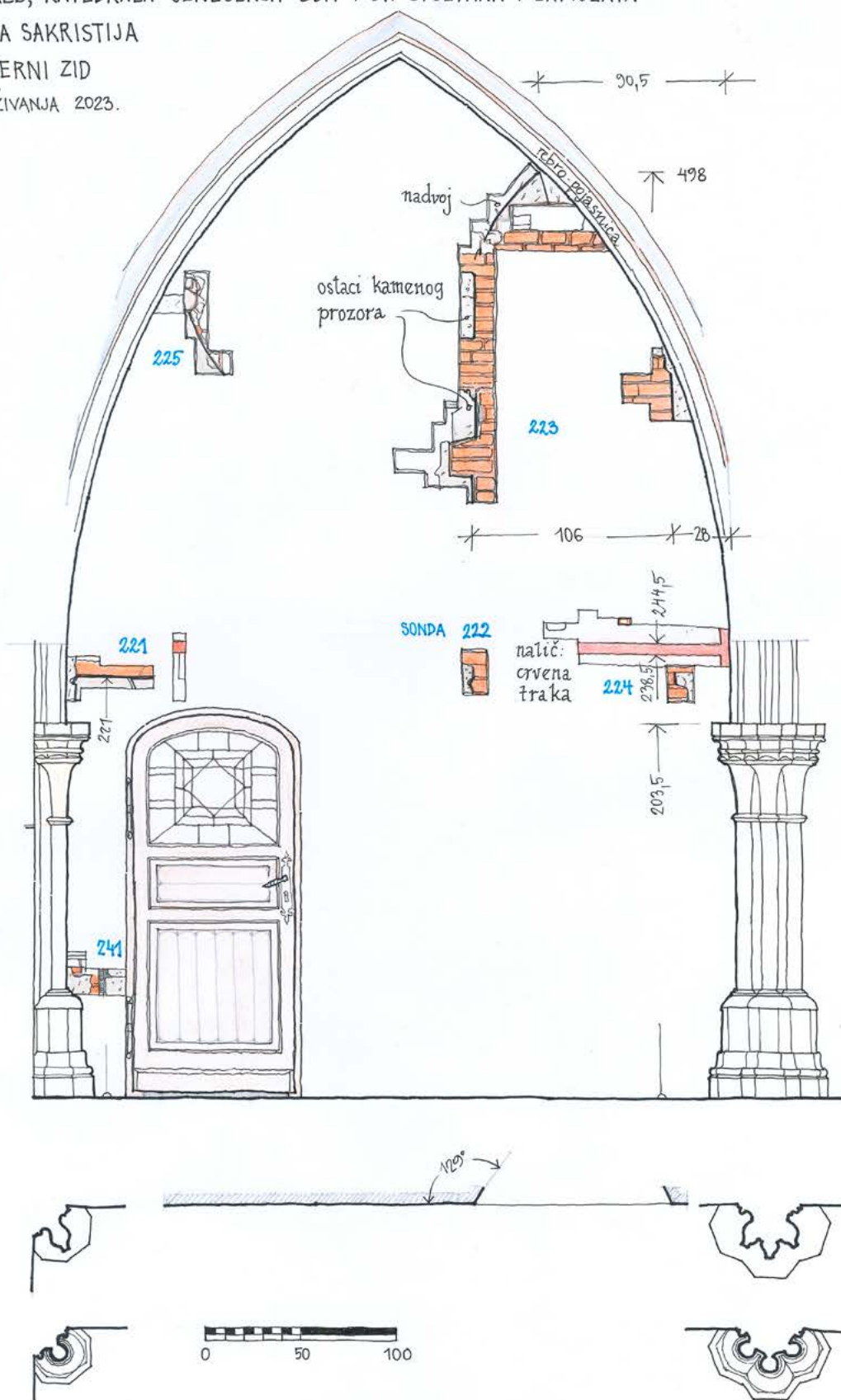
133 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 223; sv. IV, uzorak Z-8375. Da je prozor bio u funkciji sve do 1880. godine, osim činjenice da je ucrtan na svim povijesnim nacrtima prije 1880., potvrđeno je i brojnim bijelim i svjetlosivim vapnenim naličima na njegovu klesanom kamenom okviru.

134 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 221, 222, 225, 241.

135 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 250.

136 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 209, 210. Na poziciji niše bila je ovješena slika „Raspeće“ sa svetim ugarskim vladarima (16. stoljeće) koja se pripisuje furlanskom slikaru Gianfrancescu da Tolmezzu. Slika je početkom 20. stoljeća premještena u Nadbiskupski dvor.

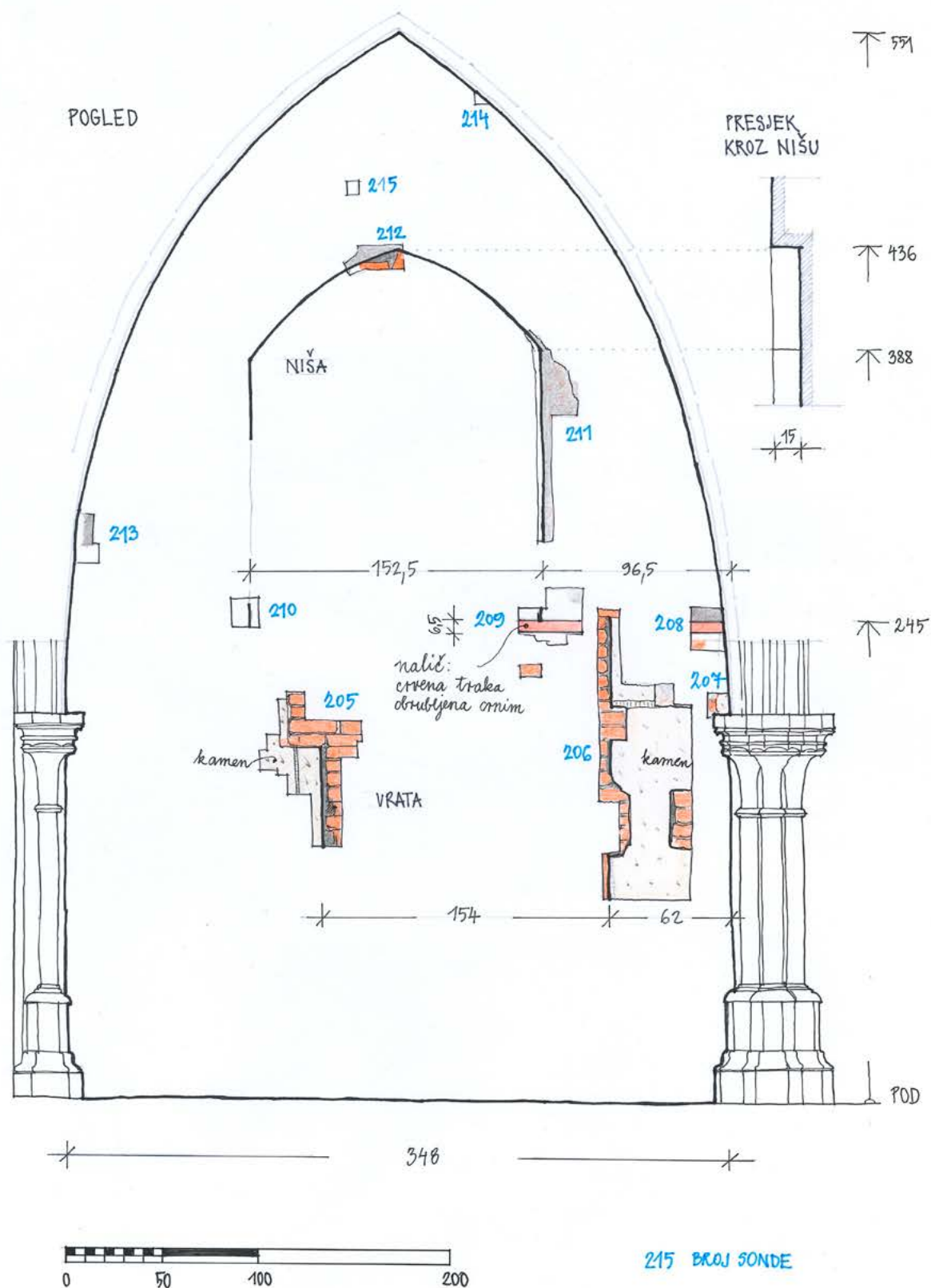
ZAGREB, KATEDRALA UZNESENJA BDM I SV. STJEPANA I LADISLAVA
 STARA SAKRISTIJA
 SJEVERNI ZID
 ISTRAŽIVANJA 2023.

16. Grafički prikaz sondi 221, 222, 223, 224, 225 i 241 na sjevernom zidu sakristije, uz ulaz u tornjić sa stubištem za riznicu (arhiva HRZ-a, sondirali: K. Krulić, M. Jelenčić, crtala: T. Kučinac, 2023.)

Drawing of probes 221, 222, 223, 224, 225 and 241 on the northern wall of the sacristy next to the entrance to the tower with the staircase to the treasury (HRZ Archive; probe: K. Krulić, M. Jelenčić; drawing: T. Kučinac, 2023)

ZAGREB, KATEDRALA UZNESENJA BDM I SV. STJEPANA I LADISLAVA
STARA SAKRISTIJA - JUŽNI ZID

17. Grafički prikaz sonde 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214 i 215 na južnom zidu sakristije, na mjestu nekadašnjega ulaza u katedralu (arhiva HRZ-a, sondirali: K. Krulić, M. Deak, M. Jelenčić, crtala: T. Kučinac, 2023.)
Drawing of probes 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214 and 215 on the southern wall of the sacristy at the former entrance to the cathedral (HRZ Archive; probes: K. Krulić, M. Deak, M. Jelenčić; drawing: T. Kučinac, 2023)

18. Stare kamene stube u tornjiću koji iz sakristije vodi u riznicu (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2023.)
Old stone stairs in the treasury tower (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2023)

19. Srednjovjekovni prozor na istočnom zidu istočne prostorije riznice, danas ulaz u potkrovlje nad novom sakristijom (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Medieval window in the east wall of the eastern treasury room, today the entrance to the attic above the new sacristy (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

višebojno popločenje preseljeno iz nekadašnje riznice, dok je dekorativni oslik u međuvremenu preličen.¹³⁷

SAKRISTIJSKO STUBIŠTE

Od sakristije do riznice vodi kružno stubište smješteno u tornjiću s vanjske, sjeverne strane. Izgrađeno je vjerojatno pri svođenju sakristije u vrijeme biskupa Timoteja, no neuobičajeni položaj izvan tlocrta građevine, neposredno uz središnji kontrafor, i to tako da je samo jednim dijelom obodne linije kružnog tlocrta vezano uz sjeverno pročelje, ide u prilog pretpostavci da je novo uređenje prizemlja i kata u trećoj četvrtini 13. stoljeća zamijenilo neku prethodnu unutarnju komunikaciju.¹³⁸ Stubište je posljednji put

izmijenjeno u Bolléovoj obnovi, kad je dokinut i vanjski ulaz okrenut prema istoku.¹³⁹

Zid u donjem dijelu unutrašnjosti tornjića, građen od većih klesanih kamenih blokova na kojima je mjestimično ostala očuvana i patina, ima vrlo uske fuge zapunjene topložutom vapnenom žbukom u koju je dodatno utisnuta linija.¹⁴⁰ Preko njih je utvrđeno više svijetlih vapnenih naliča, a nakon potresa 1880. godine cijeli je zid iznova ožbukao svjetlosivom vapnenom žbukom i završno ličen. Sondiranjem oko prozorskih otvora utvrđene su još neke preinake iz toga vremena i naknadno ugrađivani novi

¹³⁷ Restaurierung der Domkirche, *Agrarer Zeitung*, br. 270, 23. 11. 1882. i br. 97, 26. 4. 1884.; DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152. Izmjene izvedene nakon 1880. vide se usporedbom sa stanjem na povijesnim tlocrtima i s nacrtima iz Riznice.

¹³⁸ Primjer srednjovjekovnog tornjića kružnog tlocrta sa stubištem koji je samo jednim dijelom uzidan, vidljiv je u temeljima nekadašnje velike trobrodne bazilike s razvijenim svetištem u Mosaburgu u Zalaváru, SZAKÁCS, 2009, 161–170, ili tornjići benediktinske crkve

u Maria Laachu te četiri tornjića također kružnog tlocrta uz crkvu sv. Mihaela u Hildesheimu. Tornjić sa spiralnim stubištem koji je samo dijelom uzidan u tijelo crkve, ali kvadratnog tlocrta, vidjeti primjerice na katedrali u Regensburgu.

¹³⁹ HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 269. U građi zazida ostali su kamene dijelovi starijeg ulaza koji je, osim na Klobučarevićevu tlocrtu (RZK N 5) vidljiv primjerice i na Schmidtovu crtežu sjevernog pročelja (RZK N 10, **sl. 8b**) prije potresa.

¹⁴⁰ HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 258.

kameni blokovi.¹⁴¹ S obzirom na to da je Bollé dao ukloniti i vanjske stube te je nastala visinska razlika u odnosu na pristup iz sakristije, unutarnje je stubište visinski prilagođeno sve do razine riznice, gdje je zamjenom donjih stuba ostao očuvan širok kameni podest pred ulazom (sl. 18). Nove stube su niže, s pasicom na prednjoj strani, za razliku od očuvanih starijih, koje su visoke i grublje obrađene. Otisak toga starog stubišta, odnosno opekama zazidana mjesta na kojima su stube bile ugrađene u zid, dokumentiran je nakon uklanjanja dijela zatečene svjetlosive žbuke s kraja 19. stoljeća, a ostale su vidljive i olovkom iscrtane mjere i linije kojima su majstori naznačili pozicije novih.¹⁴²

S vanjske strane tornjića je izvorna kamena građa očuvana samo u središnjem dijelu, kao i središnjem dijelu kontrafora na koji je naslonjena.¹⁴³ Tornjić je nakon potresa 1880. dodatno povišen i zaključen novim stožastim krovom. Taj dograđeni dio je žbukan, a klesanci su vezani svjetlosivom žbukom i mjestimično učvršćivani bitumenom.

RIZNICA

Prema opisu iz zapisa Vrhovčeve vizitacije, poznato je da su potkraj 18. stoljeća na katu iznad sakristije bile tri manje, svodene prostorije. Dvije su služile kao spremište, a u trećoj je bio javni arhiv. Pod im je bio čvrst, od vapnenca i pijeska. Svaka prostorija imala je po dva prozora, od kojih jedan na sjevernom zidu sa željeznom rešetkom, a drugi na zidu prema katedrali. Sve je bilo čisto i uredno, jedino je krov, zajednički s crkvom, mjestimično trebalo popraviti.¹⁴⁴

Danas je taj prostor kata podijeljen na dvije prostorije, istočnu i zapadnu (riznica). Svoden je istim sustavom svodova kao i prizemlje, ali bez stupova, baza ili konzola; samo su rebra oslonjena o pod. U sredini pregradnog zida nalaze se vrata koja su prije Bolléove obnove bila pomaknuta više prema sjeveru.¹⁴⁵ Kako je navedeno, tada su preoblikovani i svi prozorski otvori duž sjevernog zida.¹⁴⁶

Južni zid istočne prostorije, koja je prenamijenjena u oratorij, rastvoren je prema zaključku sjeverne lađe dvama prozorima šiljastog nadvoja.¹⁴⁷ Na istočnom zidu te prostorije ostao je očuvan, iako sakriven iza željeznih vrata i teže dostupan, bogato profiliran klesani okvir srednjovjekovnog prozora kroz koji se danas izlazi u potkrovlje nove sakristije.¹⁴⁸ Izbijen mu je središnji stupić te mrežište, od kojega su ostali utori u gornjem dijelu kamenog okvira koji su služili za uglavljivanje, a na njegovu kamenu klupčicu dozidana su još tri reda opeka, jer su je svodovi nove sakristije zaklonili (sl. 19).

U zapadnoj prostoriji, gdje se nalazi riznica, ispitana je stratigrafija poda u jugoistočnom kutu.¹⁴⁹ Ispod drvenog intarzirano parketa iz vremena nadbiskupa Haulika, pod je popločen velikim opečnim pločama pravokutnog formata koje su položene na šutu iznad uglavanog ružičastog estriha. Uklanjanjem dijela estriha na mjestu oštećenja dokumentiran je dio najstarijega očuvanog popođenja od kamena (sl. 20a, 20b). U samom je kutu kamena ploča položena na konzolno oblikovan istak od opeka, a s gornje je strane na spoju dviju ploča, ispod današnjega rebra svoda, pronađen i dio starijega rebra, visine od oko pet centimetara, bogatijeg profila.¹⁵⁰ Starije je rebro klesano od većih blokova, a završetak profila nalik je na košticu badema.¹⁵¹ Prema žbuci iz fuge opekama formiranog istaka, kameno popločenje datirano je u početak 13. stoljeća, kao i ostatak starijega profiliranog kamenog rebra.¹⁵² Svod kojem je to rebro pripadalo vjerojatno je postavljen u obnovi nakon požara iz 1222. ili neposredno nakon tatarskog naleta, za Stjepana II., kad je i prostor sakristije dijelom popravljan.¹⁵³ To potvrđuje da je cijela struktura već tada bila dvokatna. Današnji svodovi riznice su križno-rebrasti, građeni opekama i tlocrtno ponavljaju shemu prizemlja.¹⁵⁴

141 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 259, 267.

142 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 258, 266. Uklanjanjem površinskih naliča i žbuke s kraja 19. stoljeća, na zidu stubišta u zoni prizemlja dokumentiran je i niz olovkom izvedenih pomoćnih linija i brojki, vjerojatno u svrhu izmjere pri ugradnji novih stuba.

143 Pregledom građe pročelja ustanovljeno je i da neki redovi klesanaca na tornjiću i kontraforu nisu u istoj horizontalnoj liniji; također pojedini klesanci tornjića 'ulaze' ispod građe kontrafora.

144 HR-NAZG-35, KV, protokol 203. Prijevod pripremio Ladislav Dobrica.

145 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 271. Položaj starijih vrata vidljiv je na poprečnom presjeku katedrale iz 1878., sl. 8c, RZK N 11.

146 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 277. Usporediti crtež sjevernog pročelja katedrale iz 1878. (sl. 8b, RZK N 10), neizvedeni projekt za preuređenje sakristije H. Bolléa iz 1882. (sl. 14, RZK N 90) i današnje stanje.

147 Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, br. 270, 23. studenog 1882.; DAMJANOVIĆ, 2013, 150–152.

148 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 276. Prozor je vidljiv još na crtežu začelja katedrale iz 1878. godine, sl. 8d, RZK N 14.

149 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonda 275.

150 Kamene ploče položene su dijagonalno na zid i prema otkrivenim dijelovima morale su biti klesane u formatu većem od 30 cm. Tome u prilog ide i njihova debljina (između 10 i 12 cm).

151 Ostatak rebra je dosta oštećen pa je moguće da je bademasti završetak imao vrlo uzak, tup završetak te bi stilski mogao biti međufaza između starijeg tipa završetka kao koštrice badema i tipa Timotejevih krušolikih završetaka tupoga vrha. Nalik je na profilaciju najstarijeg poznatog rebra gotičkog svoda u Hrvatskoj (datiranog u drugu četvrtinu 13. stoljeća), za koje se smatra da je pripadalo ili crkvi Sv. Duha ili crkvi sv. Marije Magdalene, obje sagrađene u vrijeme biskupa Stjepana II. Rebro slične profilacije bilo je i u cistercitskom samostanu u Topuskom, vjerojatno iz druge polovice 13. stoljeća, a takvo je i u kapeli na Medvedgradu. Z. HORVAT, 1969, 42–44; MILETIĆ, VALJATO-FABRIS, 1987, 36.

152 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8372.

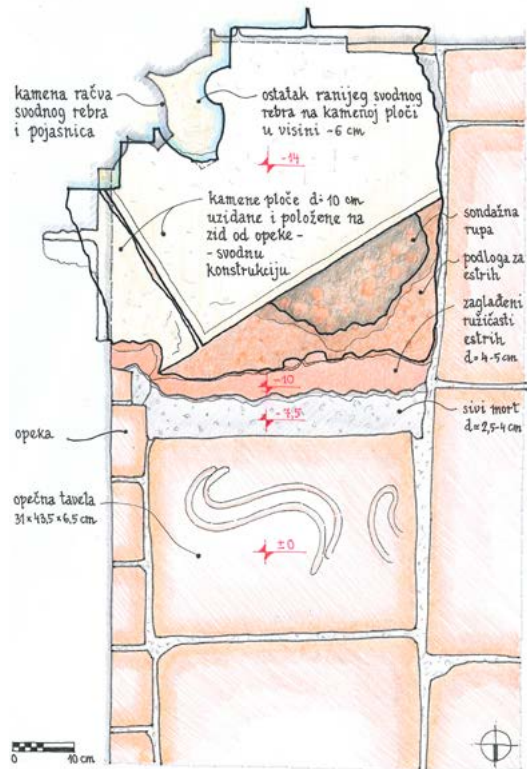
153 DEANOVIĆ, 1988, 40.

154 Svodovi su građeni opekama formata 23 x 11 x 6,5 cm, dok je susvodnica u sjevernom dijelu svoda, iznad vrata koja sa stubišta vode u istočnu prostoriju riznice, popravljana opekama dimenzija 29

20a. Sonda 275, otkrivene podne strukture i izvorno kameno popločenje s dijelom starog svodnog rebra bademaste profilacije, jugoistočni kut zapadne prostorije riznice (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Probe 275, newly-discovered floor structures and original stone paving with part of the old arch rib with almond-shaped moulding, southeast corner of the western treasury room (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; photo: K. Gavrilica, 2022)

KATEDRALA UZNESENJA BDM I SV. STJEPANA I LADISLAVA
RIZNICA, SONDA 275

20b. Grafički prikaz podne sonde 275 u jugoistočnom kutu zapadne prostorije riznice (arhiva HRZ-a, sondirao: M. Jelenčić, crtala: T. Kučinac, 2023.)
Drawing of floor probe 275 in the southeast corner of the western treasury room (HRZ Archive; probe: M. Jelenčić; drawing: T. Kučinac, 2023)

Iako je profilacija zatečenih rebara kruškolika i tupoga vrha, vrlo slična onoj u prizemlju iz vremena biskupa Timoteja, ta se rebra razlikuju prema finoći obrade i kvaliteti kamena, a mjestimično su i rekonstruirana te su ubacivani i sekundarno upotrijebljeni kameni elementi.¹⁵⁵ Nema ju ni baze ni kapitele, nego se protežu od poda i ukrštavaju u jednostavnim masivnim zaglavnim kamenima, bez ikakve dekoracije. Kao i pripadajući ružičasti estrih, datirana su nešto kasnije, u 14. stoljeće, u vrijeme između biskupa Kažotića i biskupa Stjepana III.¹⁵⁶

Zaključno

Provedena konzervatorsko-restauratorska istraživanja iznjedrila su nove podatke ili su pak potvrdila neka od

prethodnih mišljenja, a jasnije je definirana očuvanost srednjovjekovnih struktura (prepoznajući znatnije promjene izvedene u vrijeme Stjepana II.),¹⁵⁷ prije dolaska Tatara. Svakako katedrala tada nije do temelja srušena, nego je bila samo oštećena. Velika obnova izvedena je u vrijeme biskupa Timoteja na kraju 13. stoljeća. Kao dio cjelovitog preoblikovanja istočnog dijela, tada je izgrađen novi troapsidalni zaključak sa svetištem te tornjići sa stubištima, iznova je nadsvodena i oslikana sakristija i uređen je prostor na katu iznad nje. I mjestimično upotrijebljene opeke u svim tim dijelovima katedrale određene su prema

x 2 x 6 cm (prema utvrđenim dimenzijama odgovara opekama kojima je zazidan mali prozor na južnom zidu sjevernog zvonika, otkriven ispod razine poda današnjega pjevališta).

155 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. II, sonde 273, 274, 277.

156 HRZ, MAJER JURIŠIĆ (prir.), 2023, sv. IV, uzorak Z-8368 i uzorak Z-8371.

157 Aktivnosti provedene u vrijeme biskupa Stjepana II. bile su dio većega graditeljskog zamaha na širem zagrebačkom području, posebno u Čazmi, A. HORVAT, 1979b, 137–152; STOŠIĆ, 2001, 69–72. U tada izvedenim građevinskim strukturama prepoznati su i francuski utjecaji, što ne iznenađuje s obzirom na okolnosti u kojima je Stjepan II. najvjerojatnije stasao. BUDAK, 2004, 153–158. Usporediti i: MATIJEVIĆ SOKOL, 2011, 55–64. Moguće je da su u zagrebačkoj katedrali veće preinake bile rezultat potrebe za obnovom nakon požara iz 1222. i 1223. godine (u vrijeme Stjepana I., TKALČIĆ, 1877, 126).

svojem formatu u romaničko-ranogotički tip.¹⁵⁸ To su, uz atribuciju obrade kamenih elemenata, načina gradnje i primijenjenih proporcija, potvrdili i nalazi sondiranja, stariji polukružno ili oblo šiljasto zaključeni prozori, stare podnice, bademaste profilacije rebra, kao i analiza ¹⁴C uzoraka organskog materijala i žbuke iz svodova sakristije i riznice te zaključka sjevernog broda.

Govoreći o najranijim fazama zagrebačke katedrale, unatoč pojedinim saznanjima, još postoje otvorena pitanja koja uključuju i pitanje prvotnog koncepta katedrale kao bazilike ili dvoranske crkve, premda se tumačenja istraživača razlikuju. Uz buduća arheološka sondiranja, koja su dosad bila ograničena samo na manje površine unutar i izvan katedrale, odgovore će zasigurno ponuditi i sagledavanje mogućih arhitektonskih predložaka. Isprva se upućivalo na sličnosti s crkvom sv. Urbana u Troyesu i svetištem katedrale u Regensburgu, kao i na Liebfrauenkirche u Trieru i Leechkirche u Grazu, a potom i sa St. Benigne u Dijonu,¹⁵⁹ imajući na umu izgled katedrale iz vremena od druge polovice 13. do kraja 19. stoljeća. S druge strane, prema raspravi o još starijoj srednjovjekovnoj fazi, predložene su poveznice s crkvama na tlu današnje Mađarske, u Jáku, Lébényu i Zsámbéku,¹⁶⁰ koje se dalje mogu usmjeriti, osim prema osnovnim romaničkim strukturama i vremenu početka gotike, i na pojedine zajedničke odrednice sa starom katedralom u Esztergomu te katedralama u Kalocsi, Veszprému ili Egeru.¹⁶¹ Pritom se ne misli isključivo na proporcije i tlocrtnu shemu cjeline ili nekih dijelova, zvonika i svetišta, nego i na oblikovanje arhitektonskih klesanih elemenata, poput prozora. Na tom tragu uočene su i kasnosrednjovjekovne veze s katedralom u Pragu,¹⁶² ostvarene djelovanjem majstorske radionice Parlera.¹⁶³ No sve su spomenute građevine izrazito mijenjane tijekom stoljeća, stoga su i usporedbe uvelike otežane. Ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da su za zagrebačku katedralu dosad samo dijelom istraženi relevantni srednjovjekovni povijesni

dokumenti (pretpostavlja se da su oni najstariji nažalost uništeni).¹⁶⁴

S obzirom da je u 16. stoljeću primarno težište bilo na osiguravanju sigurnosti i podizanju renesansne kaptolske utvrde s kulama, tek u 17. stoljeću počinje veća obnova katedrale koja je uz uređenje unutrašnjosti uključila i gradnju južnog zvonika, a nešto kasnije i radove na glavnom pročelju. Tadašnje su intervencije izvedene u pravilu uravnoteženjem elemenata različitih umjetničkih stilova ili ponavljanjem zatečenih oblika. S druge je strane, u neogotičkoj obnovi (u nastojanju da se uspostavi cjelovit izgled katedrale) pristupljeno mnogo radikalnije. Za istraživanje i sondiranje te interpretaciju novoutvrđenih građevinskih struktura stoga su bili vrlo važni povijesni nacrti, i oni iz vremena baroka, ali i oni kojima je zabilježeno stanje katedrale prije potresa 1880. godine. Kao i ostali slikovni prikazi, grafike i fotografije, pojašnjavaju uvid u elemente koje je Bollé trajno dokinuo, ali i u preinake, pregradnje, rušenja i zidanja novih struktura, preuređenja i dekoriranja.¹⁶⁵

Budući da su konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima utvrđene neke do sada „sakrivene“ strukture, ne samo da je obogaćena spoznaja o povijesti zagrebačke katedrale nego je, unatoč jasnom stavu o vrijednosti Bolléovog stilskog uređenja katedrale, otvorena i mogućnost njihove prezentacije.¹⁶⁶ Ponajprije se misli na najstarije građevinske elemente (prozori u prizemlju sakristije, dijelovi riznice, kamena građa zapadnog zida prizemlja sjevernog zvonika, grafiti, stari opečni svodovi i stara kamena rebra s klesarskim znakovima), uz nužno čuvanje nalaza ispod poda današnjega pjevališta, u donjoj zoni svetišta i u zaključcima pobočnih lađa. Pri prezentaciji tih elemenata ne bi se nužno došlo u sukob s rješenjima izvedenim krajem 19. stoljeća, jer se oni mogu i oblikovno i koloristički uskladiti tvoreći jedinstvenu cjelinu. ■

158 Z. HORVAT, 1972a, 12–13. Taj tip opeka pojavljuje se u kontinentalnoj Hrvatskoj u drugoj polovici 13. stoljeća i manjih je dimenzija od kasnijih gotičkih.

159 O tome vidjeti primjerice: DEANOVIĆ, 1988, 43–45 ili recentno MARUŠIĆ, 2025, uz navedenu literaturu.

160 IVANDIJA, 1948, 64. Na to se nastavlja i KARAMAN, 1963, 11, ističući da kod većih crkava u Ugarskoj iz 12. i početka 13. stoljeća prevladava tip trobrodne građevine s tri polukružne apside bez transepta i s dva tornja u ravni pročelja. Usporediti: LÓVEL, 1998, 11–44.

161 SZAKÁCS, 2006, 214–218; TAKÁCS, 2018, 166–174. Za prostorne odnose i detaljniju analizu primjera opširnije u: KINDE, 2024 (ne uzimajući u obzir raspravu koja se odnosi na krstionicu zagrebačke katedrale jer je obred krštenja obavljan u župnoj crkvi, najprije sv. Emerika, a poslije na Dolcu; do pogreške u tumačenju posude s blagoslovljenom vodom došlo je vjerojatno zbog jezične barijere, ali i neispravnog naziva izloška u postavu MGZ-a).

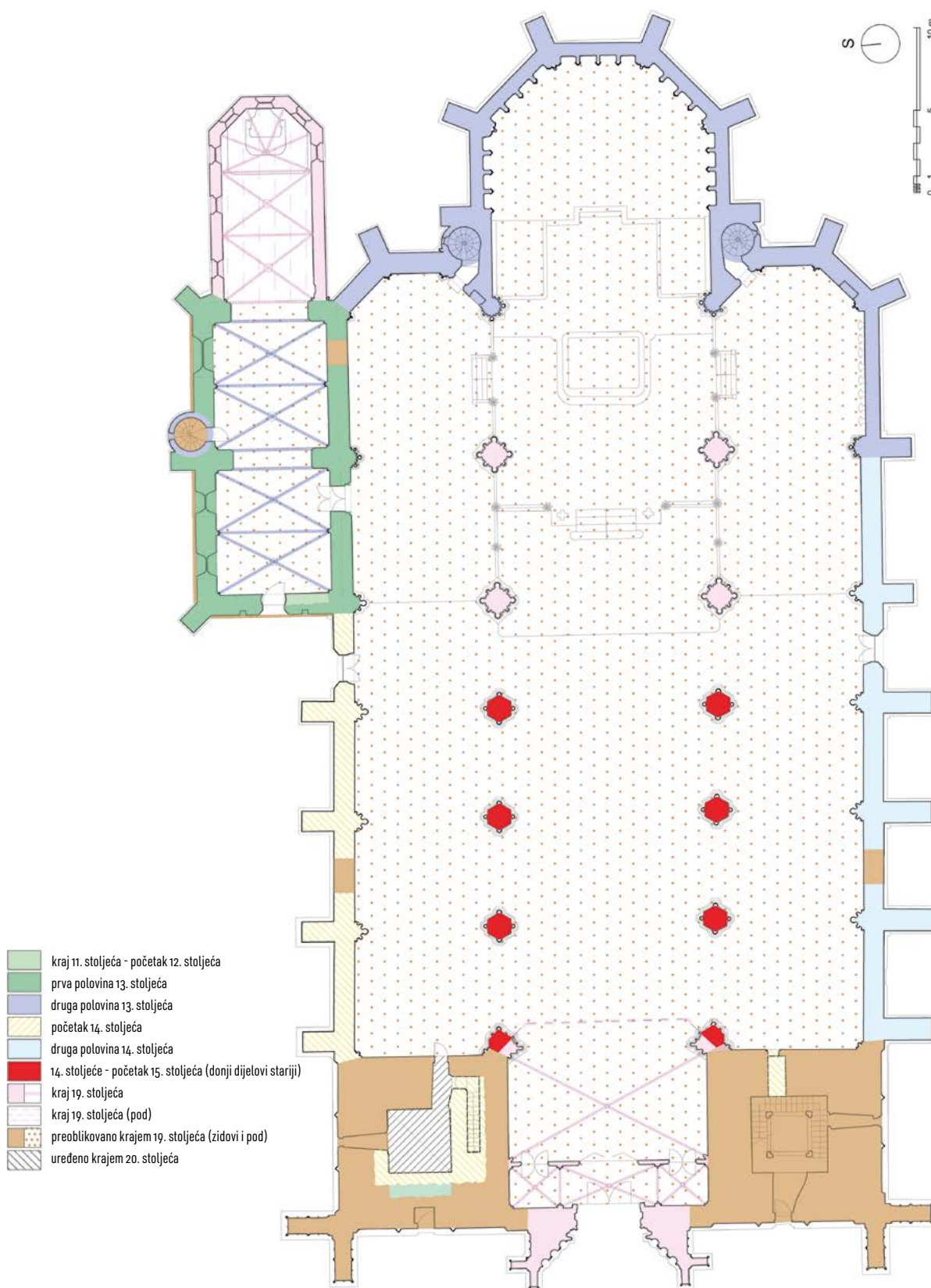
162 HOMOLKA, 1990, 174–181.

163 A. HORVAT, 1959, 245–264 te ostala prethodno citirana literatura.

164 Vidjeti radove Ivana Krstitelja Tkalcica i objavljene arhivske dokumente. One iz sljedećih razdoblja priredila je, prevela i protumačila Lelja Dobronić, olakšavajući iščitavanje promjena koje su uslijedile. DOBRONIĆ, 1991.

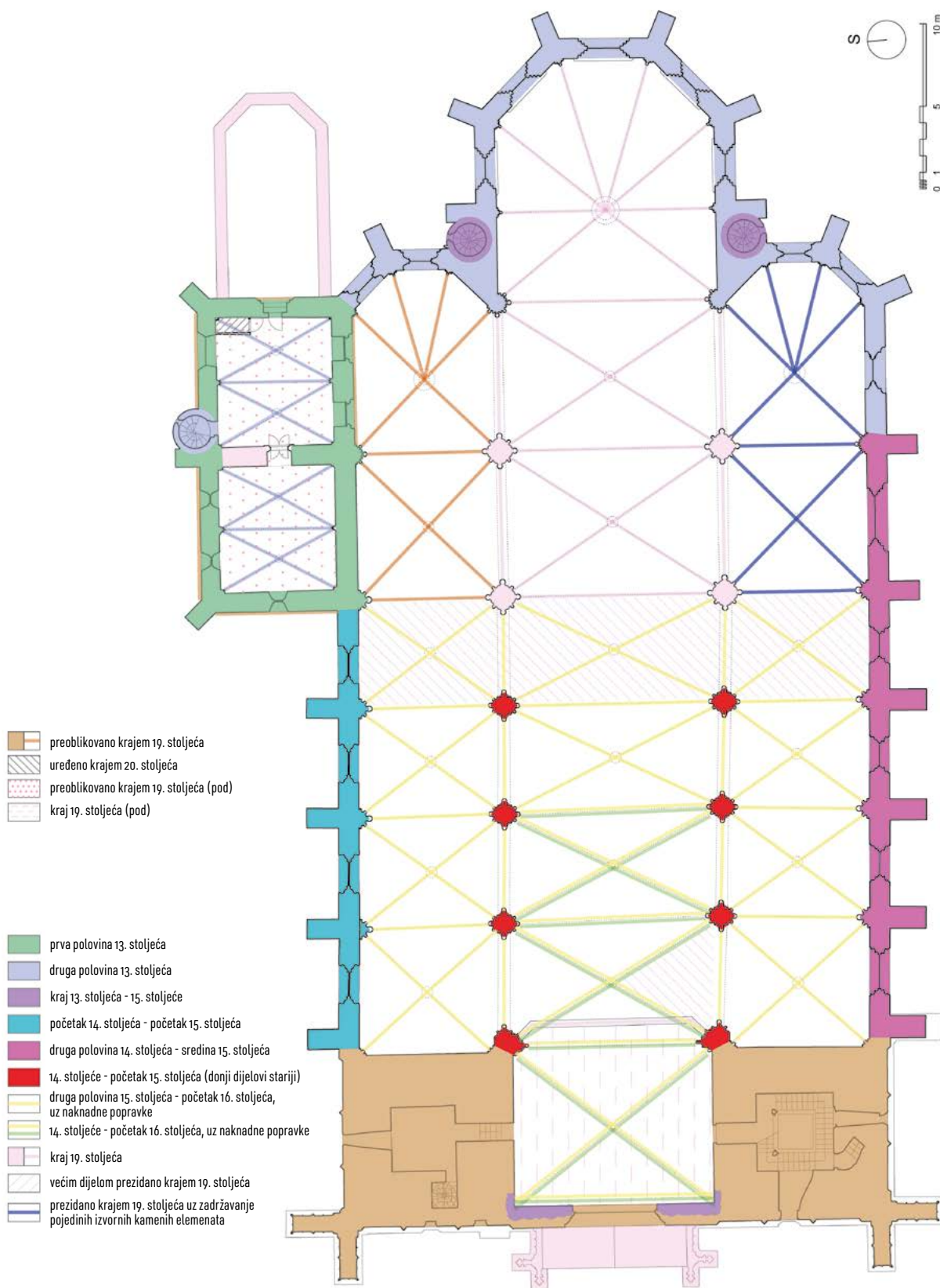
165 Način na koji su izvedene intervencije također je utjecao na otežano utvrđivanje prethodnih građevinskih struktura i izgleda jer se imitirala stara građa i jedino se mjestimično, prema korištenju drugačije žbuke u fugama ili prema primjeni olova i bitumena, mogla utvrditi provedena promjena.

166 O budućim radovima i restauriranju zagrebačke katedrale vidjeti u: MAJER JURIŠIĆ, KRIŽAJ, 2025.

21a. Datacija zidanih struktura (zidova, podova i svodova) – tlocrt prizemlja zagrebačke katedrale (arhiva HRZ-a, pripremili: M. Jelenčić, K. Majer Jurišić, crtao: T. Prpić, 2025.)

Dating of masonry structures (walls, floors and vaults) – layout of the ground floor of the Zagreb cathedral (HRZ Archive, prepared by: M. Jelenčić, K. Majer Jurišić, drawn by: T. Prpić, 2025)

21b. Datacija zidanih struktura (zidova, podova i svodova) – tlocrt zagrebačke katedrale na +8.42 m (arhiva HRZ-a, pripremili: M. Jelenčić, K. Majer Jurišić, crtao: T. Prpić, 2025.)

Dating of masonry structures (walls, floors and vaults) – layout of the Zagreb cathedral at +8.42 m (HRZ Archive, prepared by: M. Jelenčić, K. Majer Jurišić, drawn by: T. Prpić, 2025)

Izvori

HRZ

BUDAK NEVEN, Zagrebačka katedrala (prvostolnica) u povijesnim izvorima (poglavlja 3.1.1. – 3.1.12), u: HRZ, Krasanka Majer Jurišić (prir.), Zagreb, Kaptol: Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I, 21–70

Dokumentacija (program Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, šifra 222)

HRZ, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA (prir.), Zagreb, Kaptol, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije i sv. Stjepana i Ladislava, konzervatorski elaborat, Zagreb, 2023., sv. I–IV

NAZG

HR-NAZG-35, KV, protokoli 200–209

HR-NAZG, AEM, 1885. – 1888.

RZK

KOCIJANIĆ JURAJ, *Zagrebačka katedrala*, 1943. – 1959., rukopis

Zbirka nacrti

Literatura

BALOG ZDENKO, Gotičke lisnate maske i drugi monstrumi srednjovjekovnog bestijarija, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 53 (2010.), 7–26

BALOG ZDENKO, Teza Anđele Horvat o praškim Parlerima na zagrebačkom Gradecu i Kaptolu, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 54 (2011.), 135–142

BARLĚ JANKO, O gradnji sakristije prvostolne crkve zagrebačke, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 1 (1909.), 146–148

BERECZKI ZOLTÁN, Order, Procedure, and Configuration in Gothic Architecture: A Case Study of the Avas Church, Miskolc, Hungary, *Architecture*, 2 (2022.), 671–689

BOTICA DUBRAVKA, Zvonici građeni po uzoru na stari zvonik zagrebačke katedrale, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 25 (2001.), 199–208

BOTICA DUBRAVKA, Gotika u baroku. Problemi stila u arhitekturi 17. stoljeća na izabranim primjerima, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 114–125

BUDAK NEVEN, Zagrebački biskup Stjepan II., suvremenik Tome Arhiđakona, u: *Toma Arhiđakon i njegovo doba*, Split, 2004., 153–158

CEVC EMILIJAN, Slowenien, u: *Die Parler und der schöne Stil, 1350–1400: Europäische Kunst unter den Luxemburgern*, t. 2, Köln, 1978., 441–448

CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Graditelj Hans Alberthal, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 8 (1984.), 63–71

ČORAK ŽELJKA, Zagrebačka katedrala i XIX stoljeće, u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 257–304

DAMJANOVIĆ DRAGAN, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb, 2013.

DAMJANOVIĆ DRAGAN, Architect Herman Bollé and German Neo-Renaissance in Croatian Architecture in the Late 19th Century, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 76 (2013.a), 385–408

DAMJANOVIĆ DRAGAN, For the Glory of Nation: Architectural Heritage in Nineteenth-Century Europe, u: *Forging architectural tradition: national narratives, monument preservation and architectural work in the nineteenth century*, Oxford, 2022., 335–340

DAMJANOVIĆ STJEPAN, Glagoljaštvo u Zagrebačkoj biskupiji, u: *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094 – 1994, Zbornik u čast Franje Kuharića*, Zagreb, 1995., 483–491

DEANOVIĆ ANA, Srednjovjekovna arhitektonska plastika u Stjepanovoj kapeli na Kaptolu, *Iz starog i novog Zagreba*, 2 (1960.), 67–84

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala u okvirima prvih iskapanja, *Iz starog i novog Zagreba* 3 (1963.), 13–30

DEANOVIĆ ANA, Zagrebačka katedrala (od XI. do sredine XIX. stoljeća), u: Ana Deanović, Željka Čorak, *Zagrebačka katedrala*, Zagreb, 1988., 7–90

DEANOVIĆ ANA, *Biskupska kapela sv. Stjepana Prvomučnika u Zagrebu: spomenik slikarstva XIV. stoljeća*, Zagreb, 1995.

DOBRICA LADISLAV, Opis zagrebačke katedrale u kanonskoj vizitaciji 1792. godine, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 191–205

DOBRONIĆ LELJA, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb, 1991.

DOBRONIĆ LELJA, *Renesansa u Zagrebu*, Zagreb, 1994.

DOBRONIĆ LELJA (ŠANJEK FRANJO ?), Stjepan II., u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 43–45

DOBRONIĆ LELJA, Filip, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 47–59

DOBRONIĆ LELJA, Timotej, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 65–80

DOBRONIĆ LELJA, Ladislav iz Kabola, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 103–114

DOBRONIĆ LELJA, Jakob iz Piacenze, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 117–119

FILIPEC KREŠIMIR, *Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća*, Sarajevo, 2015.

FITCHEN JOHN, *The Construction of Gothic Cathedrals, a study of medieval vault erection*, Chicago, 1981.

FOCILLON HENRI, *Art d'Occident. Le moyen âge roman et gothique*, Paris, 1938.

FRANIĆ IVO, Stara katedrala u Zagrebu (nastavak 6, 8 i 11), *Zagreb – revija društva Zagrepčana*, 12 (1934.), 204–215; 9 (1934.), 270–276; 12 (1934.), 376–386

GOSS VLADIMIR, *Stotinu kameniča izgubljenog raja – romanička skulptura u muzejima i zbirkama između Save i Drave*, Zagreb, 2007.

GÖTZ WOLFGANG, *Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur*, Berlin, 1968.

GULIN ANTE, Augustin Kažotić u povijesnim izvorima, *Croatia Christiana periodica*, 26 (2002.), 47–58

HOMOLKA JAROMÍR, *Prag und die mitteleuropäische Kunst um 1400 – einige Bemerkungen*, *Kunsthistorisches Jahrbuch Graz*, 24 (1990.), 174–181

- HORVAT ANĐELA, Skulptura Parlerovog kruga u zagrebačkoj katedrali, *Zbornik za umjetnostno zgodovino*, 5/6 (1959.), 245–264
- HORVAT ANĐELA, Odras praškoga Parlerovog kruga na portalu crkve sv. Marka u Zagrebu, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 3 (1960.), 13–32
- HORVAT ANĐELA, Čudovišna galerija zagrebačke katedrale – o skulpturama praških Parlera, *Kaj: časopis za kulturu i prosvjetu*, 2 (1979.), 39–58
- HORVAT ANĐELA, O crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi, u: *Čazma u prošlosti i danas – zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme*, ur. Hrvoje Tartalja, Bjelovar, 1979. a, 137–152
- HORVAT RUDOLF, *Prvostolna crkva u Zagrebu*, Zagreb, 1941.
- HORVAT ZORISLAV, Profilacije gotičkih svodnih rebara, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 12/13 (1969.), 41–52
- HORVAT ZORISLAV, Klesarske oznake, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 14/15 (1972.), 109–116
- HORVAT ZORISLAV, Opeka u arhitekturi srednjeg vijeka kontinentalne Hrvatske, *Arhitektura*, 113/114 (1972. a), 11–16
- HORVAT ZORISLAV, Izgradnja lađe zagrebačke katedrale, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 23 (1980.), 67–98
- HORVAT ZORISLAV, *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb, 1989.
- HORVAT ZORISLAV, Franjevačka crkva sv. Ivana Krstitelja u Kloštru Ivaniću u svjetlu srednjovjekovnog načina projektiranja, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 34 (1991.), 43–54
- HORVAT ZORISLAV, O dizanju kamenih blokova na gradilištima srednjeg vijeka, *Naša katedrala*, 5 (2001.), 15–19
- HORVAT-LEVAJ KATARINA, Zagrebačka katedrala u 17. i 18. stoljeću – biskupi kao naručitelji i Hans Alberthal kao graditelj i obnovitelj, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 137–156
- HUERTA SANTIAGO, Technical Challenges in the Construction of Gothic Vaults: The Gothic Theory of Structural Design, u: *Construction techniques in the Age of Historicism*, Zurich, 2012., 163–195
- IVANDIJA ANTUN, Vinkovićev portal zagrebačke stolne crkve, *Kulturno povijesni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*, I. dio, Zagreb, 1944., 635–672
- IVANDIJA ANTUN, *Stara zagrebačka katedrala. Historijsko-umjetnička rasprava*, doktorska disertacija, Zagreb, 1948.
- IVANDIJA ANTUN, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Croatia Christiana periodica*, V/8 (1981.), 1–13
- IVANDIJA ANTUN, Pregled povijesti zagrebačke katedrale, u: *Riznica zagrebačke katedrale*, katalog izložbe, Zagreb, 1983., 19–56
- KARAMAN LJUBO, Bilješke o staroj katedrali, *Bulletin JAZU*, 11/1–2 (1963.), 1–46
- Katolički list*, 11 (13. 3. 1884.), 84–95
- KINDE ANNA, *The function of Cathedral Spaces in late medieval Central Europe (1300–1563)*, doctoral dissertation, Central European University, Budapest, 2024.
- KOMELJ IVAN, *Gotska arhitektura*, Ljubljana, 1969.
- KOMELJ IVAN, *Gotska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana, 1973.
- KOŽUL STJEPAN, Doprinos Ivana Krstitelja Tkalčića obnovi zagrebačke prvostolnice, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, Zagreb, 2006., 73–126
- KRČELIĆ BALTAZAR ADAM, *Povijest stolne crkve zagrebačke*, Zagreb, 1994.
- KRMPOTIĆ MARIJANA, AZINOVIĆ BEBEK ANA, MAŠIĆ BORIS, Arheološka istraživanja unutar i oko zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 77–90
- KRULIĆ KRISTINA, ŠURINA EDITA, Srednjovjekovni zidni oslici u zagrebačkoj katedrali, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 209–225
- KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Prvostolna crkva zagrebačka, opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb, 1856.
- LŐVEI PÁL, Medieval architecture in Hungary: ca. 895-ca. 1470, u: *The architecture of historic Hungary*, London, 1998., 11–44
- LŐVEI PÁL, Prilozi povijesti izgradnje zagrebačke katedrale, u: *Hrvatska/Mađarska/Europa: stoljetne likovno-umjetničke veze*, Zagreb, 2000., 61–68
- LUKINOVIĆ ANDRIJA, Zagrebački biskup Eberhard (1937. – 1406. i 1410. – 1419.), *Croatia Christiana periodica*, 15/28 (1991.), 1–13
- LUKINOVIĆ ANDRIJA, Osvald Thuz od sv. Ladislava, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 207–220
- MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, DEAK MATIJA, KRULIĆ KRISTINA, Boje na zidovima i svodovima zagrebačke katedrale: doprinos poznavanju uređenja kroz stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 261–285
- MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, KRIŽAJ LANA, Pred još jednim restauriranjem zagrebačke katedrale, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 521–537
- MARINKOVIĆ VINKA, ŠURINA EDITA, Kamen zagrebačke katedrale: historijat propadanja i radova, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 317–334
- MARUŠEVSKI OLGA, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Zagreb, 1986.
- MARUŠEVSKI OLGA, Katedrala u vremenu i prostoru, *Život umjetnosti*, 41/42 (1987.), 97–127
- MARUŠIĆ MATKO, Povijest izgradnje zagrebačke katedrale do početka 16. stoljeća – kratki pregled dosadašnjih spoznaja, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale. Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 91–102
- MATIJEVIĆ SOKOL MIRJANA, Protopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.), u: *Zbornik Nikše Stančića*, Zagreb, 2011., 55–64

MILETIĆ DRAGO, VALJATO-FABRIS MARINA, *Kapela sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu*, Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb, 1987.

PESKAR ROBERT, Arhitektura in arhitekturna plastika, u: *Marija Zavetnica na Ptujski Gori*, Maribor, 2011., 73–112

PEŠKAN IVANA, PASCUTTINI JURAGA VESNA, Prikaz ljudske glave u srednjovjekovnoj kamenoj plastici na području sjeverozapadne Hrvatske, *Starohrvatska prosvjeta*, 41 (2014.), 231–241

PLUKAVEC s. LINA SLAVICA, Zidna slika Posljednjeg suda iz 13. stoljeća u sakristiji zagrebačke katedrale Uznesenja Marijina, *Vjesnik biskupa Langa*, 136/137 (2019.), 60–63

RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.

Restaurierung der Domkirche, *Agramer Zeitung*, 194 (25. 8. 1880.); 270 (23. 11. 1882.); 69 (22. 3. 1884.); 97 (26. 4. 1884.); 160 (12. 7. 1884.)

SEKULIĆ ANTE, Gašpar Stankovački, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 277–278

STOŠIĆ JOSIP, Srednjovjekovna umjetnička svjedočanstva o zagrebačkoj biskupiji, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti zagrebačke nadbiskupije 1094–1994*, Zagreb, 1994., 101–130

STOŠIĆ JOSIP, Crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi, u: *Čazma u prošlom mileniju*, ur. Pandurić Josip, Zagreb, 2001., 69–72

SZABO GJURO, Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale, *Narodna starina*, 8 (1929.), 65–77

SZAKÁCS BELA ZSOLT, Town and cathedral in medieval Hungary, *Hortus Artium Medievalium*, 12 (2006.), 207–220

SZAKÁCS BELA ZSOLT, The Ambulatory of Zalavár, *Hortus Artium Medievalium*, 15/1 (2009.), 161–170

ŠANJEK FRANJO, bl. Augustin Kažotić, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, ur. F. Mirošević, Zagreb, 1995., 95–100

ŠAŠKO IVAN, Biskup Kažotić promicatelj knjige u Hrvata s posebnim naznakama iz povijesti liturgije, *Croatia Christiana periodica*, 26 (2002.), 59–68

ŠAŠKO IVAN, Povijesno-umjetničko i bogoslužno vrjednovanje obnove prvostolnice, osobito s obzirom na udio Ivana Krstitelja Tkalčića u toj obnovi, u: *Život i djela Ivana Krstitelja Tkalčića*, Zagreb, 2006., 287–313

ŠIMUNIĆ IVANA, ŠIMUNIĆ BURŠIĆ MARINA, Svod sakristije zagrebačke katedrale, *Prostor*, 23/2 (2015.), 344–353

ŠOUREK DANKO, Donatorska i naručiteljska djelatnost zagrebačkoga kanonika Ivana Znike, *Tkalčić: godišnjak Društva za povijesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, 9 (2005.), 327–310

ŠOUREK DANKO, Virtualna katedrala Artura Schneidera, u: *Hrvatski povjesničari umjetnosti Artur Schneider 1879.–1946.*, ur. Ljerka Dulibić, Zagreb, 2016., 161–189

ŠOUREK DANKO, Između baroka i (neo)gotike: Andrea Menini i uređenje zagrebačke katedrale oko 1800. godine, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, 67 (2024.), 63–88

ŠOUREK DANKO, *Kotera pod korunom vugerskom sebe prispodobne nema* – zagrebačka katedrala očima pisaca 17. i 18. stoljeća, *Preplet starog i novog: ususret obnovi zagrebačke katedrale*, *Portal: godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda*, 16 (2025.), 157–190

TAKÁCS IMRE, The first century of Gothic in Hungary, u: *Art of Medieval Hungary*, ur. Barral Altet Xavier; Lővei Pál; Takács Imre; Lucherini, Vinni, Rim, 2018., 165–177

TKALČIĆ IVAN KRSTITELJ, *Prvostolna crkva zagrebačka nekoč i sada*, Zagreb, 1885.

VALENTIĆ MIRKO, *Kameni spomenici Hrvatske XIII. do XIX. stoljeća*, Zagreb, 1969.

VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA DIANA, Gotik in Nordkroatien, *Hortus artium medievalium*, 7 (2000.), 35–57

VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA DIANA, Umjetnost kasnog srednjeg vijeka u: *Sveti trag – Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije*, katalog izložbe, Zagreb, 1994., 131–188

WEISS KARL, Der Dom zu Agram, *Mittheilungen der K.-K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 9 (1859), 229–238 i 10 (1859), 260–266

WEISS KARL, *Der Dom zu Agram*, Wien, 1860.

ZMAJIĆ BARTOL, Grbovi zagrebačkih biskupa i nadbiskupa, *Kulturno povijesni zbornik Zagrebačke nadbiskupije u spomen 850. godišnjice osnutka*, I. dio, Zagreb, 1944., 471–492

AEM – Acta Ecclesiae Metropolitanae

KV – Kanonska vizitacija (Visitatio Canonica)

HRZ – Hrvatski restauratorski zavod / Croatian Conservation Institute

MGZ – Muzej grada Zagreba / Zagreb City Museum

NAZG – Nadbiskupijski arhiv Zagreb / Archdiocesan Archives in Zagreb

RZH – Restauratorski zavod Hrvatske / Conservation Institute of Croatia

RZK – Riznica zagrebačke katedrale / Zagreb Cathedral Treasury

Summary

Miroslav Jelenčić, Krasanka Majer Jurišić

NEW TRACES OF MEDIEVAL STRUCTURES OF THE ZAGREB CATHEDRAL

Conservation and restoration research on the Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislaus in Zagreb that was conducted in 2022 and 2023 by a team from the Croatian Conservation Institute has resulted in new findings from earlier phases

of construction. Considering that the current cathedral is largely the result of stylistic restoration carried out by Herman Bollé, often described in professional circles as radical, it was assumed that the possibility of interpreting the cathedral's architectural layers had been signifi-

cantly hindered, if not completely erased. However, it has now been discovered that, in addition to preserved and presented older structures and decorative elements, some features remain hidden beneath the Neo-Gothic layer. These findings are significant, because they supplement the sparse historical records and enhance our understanding of the cathedral's past. It is important to note that systematic archaeological research would certainly further expand our knowledge regarding the early construction phases and associated functions of the Zagreb cathedral as the centre of the Diocese. Therefore, proposals for such investigations, at least on a limited scale, should continue to be put forward.

Alongside restoration and structural probing, together with stratigraphic and stylistic analyses, the research incorporated historical data from archival sources and literature, as well as old visual material. The material discovered was also subjected to laboratory analysis to determine the composition, type and layering, and in some cases an approximate period of origin. All of this is crucial for a better understanding of specific parts of the cathedral. There were new discoveries about the sacristy and treasury, columns, vaults and walls of the cathedral, including the apses, stairway towers and sanctuary. Findings also extended to the main façade and bell towers, leading to a clearer definition of the preserved structures dating from the founding of the diocese in the late 11th to mid-13th centuries, particularly recognizing major changes undertaken during the time of Bishop Stephen II and before the Tatar invasions. It was confirmed that the cathedral was not completely destroyed during this period, but merely damaged. Major reconstruction took place under Bishop Timotheus at the end of the 13th century. As part of the comprehensive redesign of the eastern section, a new three-apse nave with a sanctuary and towers with staircases was built, the sacristy was re-vaulted and painted, and the upper floor above it was remodelled. The sequence of construction and vaulting of all three naves

of the present-day cathedral has also been clarified, a process that took place from the 14th to the 15th century, up until the time of Bishop Eberhard and Ivan Alben. This work also presents the discovery of numerous graffiti in the stairways of the towers near the sanctuary, parts of a medieval gallery structure between the bell towers, and traces of a choir loft predating the current one, of the late 19th century. Attention was once again drawn to the former structure of the triforium above the side aisles.

We still know little about the medieval phase of the Zagreb cathedral, which lasted until the 17th century, when the cathedral was again damaged in major fires. Much of the subsequent reconstruction was led by master builder Ivan Alberthal, yet the earlier spatial and design concept was largely retained until the late-19th-century restoration. Today, we also somehow lack a clear idea of what the cathedral looked like in these earlier periods, making it all the more important to consider the possibility of presenting some of the preserved elements in future restorations. This primarily includes the oldest construction elements (windows at the ground level of the sacristy, parts of the treasury, stonework of the western wall at the base of the north bell tower, graffiti, old stone ribs with masons' marks, newly-discovered medieval capitals, old façade elements and a medieval window beneath the current choir loft floor, lower zones of the sanctuary and apsidal ends of the side aisles, and potentially old brick vaulting with its original colouring, as well as the original paintwork of carved stone elements), all of which must be carefully preserved. Presenting these findings would not conflict with the 19th-century restoration solutions, but could instead be stylistically and chromatically harmonized to create a cohesive whole.

KEYWORDS: Zagreb, Kaptol, Cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saints Stephen and Ladislav, Middle Ages, early modern period, architecture, conservation and restoration research